

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 7 (2020/Yaz), ss. 323-358.

Geliş Tarihi: 29 Mart 2020

Kabul Tarihi: 20 Temmuz 2020

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLARININ SOSYAL HAYATA ENTEGRASYONUNDA EĞİTİM MESELESİ (19.YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA)*

Kerim TİRYAKİ**

Zeynel ÖZLÜ***

Öz

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, Rusyaile yaptığı 1853-1856 Kırım Savaşı ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda topraklarına sığınmak zorunda kalan muhacirlerin sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Devlet, göçlerin yaşandığı ilk dönemlerde muhacirlerin sorununu önceleri elindeki mevcut idari birimlerle çözmeye çalışmıştı. Ancak bu birimler bir taraftan sorumlu oldukları işlerle uğraşırken diğer taraftan muhacirlerin sorunlarıyla ilgilenebilecek yapısal bir donanımına sahip değildi. Dolayısıyla bu durum, devleti muhacirlerin sorunları ile ilgilenecek müstakil idari birimler kurmaya yöneltmişti. Böylece muhacir sorunlarını çözmek için değişik zamanlarda çeşitli yapısal farklılıklara sahip muhacir komisyonları kurulmuştu. Muhacir komisyonları; muhacirlere yönelik işe, iane, arazi gibi ihtiyaçlarının temini hususunda önemli hizmetlerde bulunmuştu. Buna ilaveten mevcut kaynakların yetersiz gelmesi üzerine devlet ve duyarlı insanlar ülke genelinde muhacirlere her türlü yardımda bulunmuşlardı. Bununla birlikte muhacir komisyonlarına yardımcı olmak için çalışan yardım komisyonları da bu faaliyetlerde önemli katkılar sağlamıştı. Ayrıca bunlara ilaveten onların toplumsal ve kültürel yapıya adaptasyonunu en iyi şekilde sağlamak amacıyla sağlık, eğitim-öğretim vb. alanlarda önemli faaliyetleri en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmıştı. Bu

---

* Bu makale "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Sosyal Hayata Entegrasyonunda Karşılaştıkları Problemler" adlı doktora tezinden çıkarılmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, ktiryaki@windowslive.com. ORCID ID: 0000-0002-6863-4080.

*** Prof.Dr, Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-2499-4815.

bağlamda özellikle de göç olayından en çok mağdur olan muhacir çocuklarının ve yetimlerinin eğitim meselesinin çözümü konusunda önemli hizmetler verilerek, çocukların eğitim almaları sağlanmaya çalışılmıştı. Çocukların mesleki okullara kayıtları yapılarak onların eğitim süreçlerinden sonra bir meslek sahibi olmaları hedeflenmişti. Ayrıca okullarda eğitim gören çocukların kitap, harita, burs, elbise ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştı. Okullarda eğitim faaliyetlerinin yapılması konusunda öğretmen ihtiyaçları da hem devletin tayin ettiği hem de muhacirlerden öğretmenlik yapabilecek olan kişilerin göreve getirilmesiyle öğretmen ihtiyacı da giderilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda makalede muhacirlerin, çocuklarını okullara kayıtlarını yaptırması sırasında meydana gelen kontenjan problemi, okullarda öğrencilerin harita, kitap ve öğretmen ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yapılan hizmetler, çocukların eğitim sırasında yaşadığı maddi sıkıntıların giderilmesi yönündeki faaliyetler ve yetim çocuklara yönelik yerine getirilen eğitim faaliyetleri hususundaki veriler değerlendirilerek, ilgili dönemde muhacir çocuklarının yaşadığı eğitim sorunları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti İskân Politikası, Muhacirlerin Toplumuna Entegrasyonu, Muhacirlerin Eğitim Meselesi, Muhacirlere Eğitim Hizmetleri.

In the Second Half of the 19th Century of the Immigrants in the Ottoman State in Integration to Social Life Education Issue

Abstract

In the second half of the 19th century, The Ottoman Empire had to deal with the problem of the refugees who had to take refuge in their lands as a result of the Crimea and wars of 1877-78 with Russia. During the first periods of migration, the state tried to solve the problem of immigrants with the existing administrative units. However, while these units deal with the jobs they are responsible for, on the other hand, they do not have a structural equipment to deal with the problems of the refugees. Therefore, this situation directed the state to establish independent administrative units to deal with the problems of the refugees. Thus, Immigration Commissions with various structural differences were established at different times to solve the problems of immigrants. The Immigration Commissions provided important services for the provision of needs such as food, aid, land for immigrants. In addition, due to the insufficient available resources, the state and sensitive people provided all kinds of assistance to the refugees throughout the country. Aid commissions working to immigration commissions, however, also made important contributions to these activities. In addition, in order to ensure their best adaptation to the social and cultural structure health, education etc. Are provided tried to carry out important activities in the best way. In this context, it was tried to ensure that children receive education by giving important services, especially in the solution of the education issue of the immigrant children and their

orphans who are the victims of migration. With the enrollment of children in vocational schools, it is aimed to have a profession after their education. In addition, the book, map, scholarship, dress needs of children studying in schools were tried to be met. It was determined that the needs of teachers in order to carry out educational activities in schools were tried to be fulfilled by bringing both the state-appointed and those who can teach as a teacher from the refugees.

Keywords: Ottoman State Settlement Policy, Integration of Immigrants into Society, Education Issue of Immigrants, Education Services for Immigrants.

Giriş

Göç; insanların veya insan topluluklarının ekonomik, sosyal, siyasi vb. nedenlerle bir ülkeden başka ülkelere veya bir yerden başka bir yere gitmek,¹ uluslararası bir sınırı aşmak, bir devlet içinde yer değiştirmek,² asıl yerinden ulaşılmak istenilen yere hareket³ olarak tanımlanan önemli bir tarihsel olgu olarak devletlerin ve toplumların hayatında ciddi anlamda yer işgal etmiştir.

Göç olayı Türk tarihinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde 15. ve 16. yüzyılda dışarıya doğru bir göç hareketi yaşanırken,⁴1870'ler ile Türk Kurtuluş Savaşı'nı izleyen süreçte Anadolu'ya dışarıdan büyük ölçüde göç yaşanmıştır. Dolayısıyla 19.yüzyılın sonları ve 20.yüzyılın başlarında Anadolu'ya yönelik olan göçler büyük nüfus hareketliliklerine de yol açmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti sınırlarına ilk dört yüz yıl göçler genel olarak ekonomik nedenlere dayanırken daha sonraki göçlerde, idari sebepler ve can güvenliğini sağlama amacı

---

¹*Türkçe Sözlük*, TDK, C.I, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s.863./ Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1979, ss.21-22./ İnan Özer, *Kentleşme, Kentleşme ve Kentsel Değişme*, Ekim Kitabevi, Bursa, 2004, s.11./ Cengiz Şahin, "Yurtdışı Göçün bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 217/2, 2001, s.59.

² *Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü, Uluslararası Göç Hukuku, Cenevre, no:18, http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu, (Erişim Tarihi:25.08.2019)/Kemal H.Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay., İstanbul, 2013, s.71.

³Karpat, *Etnik Yapılanma*, s.71.

⁴ Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.655.

güdülmüştür.⁵Osmanlı Devleti'ne yönelik kitlesel göç hareketleri özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısı itibariyle meydana gelmiş olup bu sürecin yaşanmasında da ilgili dönemde yaşanan siyasi gelişmelerin büyük bir etkisi görülmüştür. Bu siyasi gelişmeler Rusya'nın panslavist siyaseti doğrultusunda meydana gelen Kırım Savaşı, 93 Harbi ve 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan Savaşı'dır.

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin, Rusya'yı mağlup etmesi sonucunda 1856 Paris Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte,⁶ Rusya'nın, siyasi ve ekonomik düzenlemeleri ile toprakları ellerinden alınan Kırım Türkleri göç etmek zorunda kaldılar.⁷ Kırım Savaşı sebebiyle 1853-1855 arasında bir durgunluk yaşayan Kafkas topluluklarının göçleri, Paris Antlaşması'ndan sonra Rusların Kafkas Bölgesi'ni abluka çalışması nedeniyle yoğunlaştı. Özellikle de Çerkes ve Abhazlar üzerinden başlayan siyasi, dini ve kültürel baskı sonucunda 1858 yılından itibaren Kafkasya'dan kitlesel göçler başladı ve 1861 ile 1874 yılları arasında çok sayıda Çerkes, Nogay ve Dağıstan Kabileleri, İstanbul, Erzurum, Trabzon, Sinop ve Samsun, Varna, Köstence, Giresun, Batum, Akçaabat, Fatsa, İnebolu ve Ayancık gibi kentlere göç etmeye başladılar. 1874 yılından itibaren ise göç hareketleri yavaşlamıştı.⁸ Ancak daha sonra 24 Haziran 1877'de başlayan 93 harbinde⁹Osmanlı Devleti'nin Rumeli Cephesi ve Kafkas Cephesinde yenilgiler sonucunda her iki cephenin bulunduğu bölgelerden tekrar Osmanlı topraklarına göçler yaşanmaya başladı.¹⁰

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların, Tuna boyları ve Dobruca'yı istilası, isyan sürecindeki Bulgarların; Kırım Tatarları, Nogay ve Çerkes gibi Türk ve Müslüman halka yaptığı baskılar, bu toplulukların, Edirne, İstanbul, Varna Burgaz ve Balçık'a göçüne yol açtı. Ayrıca Varna ve Rusçuk

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004, ss.13-14.

⁶ Fuat Andıç, Süphan, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yay., İstanbul, 2002, ss.127-144.

⁷ Hakan Kırımlı, "Kırım(Rus idaresi Dönemi)", *DİA*, C.25, Ankara, 2002, s.458.

⁸ Bedri Habıçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yay., İstanbul, 1993, ss.49-80.

⁹Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri,(1878-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996, s.15.

¹⁰Fahir Armaoğlu, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*,TTK Yay., Ankara, 1997, s.519./ Rifat Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi (1878-1881)", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 217./ *Geleceğin Geçmiş*, Kahramanlık Destanları, Yayına haz. Ali Kaya, Halka Yay., İstanbul, 2007, s. 138.

limanlarından alınan birçok göçmen Anadolu ve Suriye taraflarına nakledildi.¹¹ Bununla birlikte Berlin Antlaşması sonucunda Rusların, Türkleri imha siyasetinin ve manevi baskının da Türklerin, Rumeli'den Anadolu'ya göçlerinde etkisi olmuş,¹² Rumeli'nin pek çok bölgesinden başta Anadolu olmak üzere Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya gibi yerlere göçler yaşanmıştı.¹³ Bu bölgelerden Bulgaristan'ın, nüfus olarak fazla olan Türklere¹⁴ karşı izlediği baskılar, Anadolu'ya ve Makedonya'ya Türk göçüne neden olurken,¹⁵ Dobruca'nın, Romanya'ya bırakılması, Rusya'nın Basarabya'nın kendisine verilmesi şartıyla Romanya bağımsızlığını tanınması, Romanya'ya, Dobruca ve güneyinde bir arazi verilmesi¹⁶ ve Romanya'daki toprak mülkiyeti rejimindeki değişiklikler Dobruca'daki Müslüman-Türk ahaline göçüne yol açtı.¹⁷ 1877'den 1886'ya kadar Dobruca'dan göç eden Türklerin sayısı 100.000'ni bulurken,¹⁸ savaşın yarattığı yıkıcı etkiyle bir başka topluluk olan Boşnakların da göçleri başlıyordu.¹⁹ Böylece Rumeli'den Anadolu'ya yaşanan göçler sırasında göçe maruz kalan göçmenler; karayolu, demiryolu ve denizyolu vasıtasıyla Anadolu'ya gelmeye çalışmışlardı.²⁰

1897 yılı itibarıyla da Yunanistan'ın Girit Adası'nı işgali sonucunda Girit'teki Türk fakat çoğunlukla Rumca konuşan Müslümanlar göç etmek zorunda kaldı.²¹ 1896'dan itibaren hızlı bir şekilde başlayan göç, Anadolu'nun batı ve güney sahillerini, Ege Adaları'nı da sarsmıştı. 1898 yılı Mayıs ayında Rodos ve İstanköy'e gelen Müslüman sayısı 40-50 bin nüfustan ibaret iken 1898 sonlarında 1500 kişiye ulaşmıştı. Adalara göç eden Girit Müslümanlarının yerleştirilmesi ve işlerinin temin edilmesi Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetinin imkânları ile sağlanmaya çalışılırken 1898 yılında İzmir üzerinden Anadolu'ya

---

¹¹Habiçoğlu, a.g.e, ss.81-92.

¹²Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yay., Ankara, 1994, ss.14-22.

¹³Faruk Kocacık, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.4, Edit. Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.657.

¹⁴Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.II.,TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.176.

¹⁵Justin Mccarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yay., İstanbul, 1998, ss.93-102/Kocacık, a.g.m, s.657.

¹⁶Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mülhümme-i Siyasiyye*, Yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal,TTK Yay., Ankara, 1987, ss.80-81.

¹⁷Müstecib Ülküsal, *Dobruca, Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987, ss.28-43.

¹⁸Kocacık, a.g.m, s.657.

¹⁹Fahriye Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012, s.151 vd./ Hayri Kolaşinli, *Muhâcirlerin İzinde Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2004, s.21.

²⁰İpek, a.g.e, ss.33-40.

²¹Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s.57.

gelen göçmen sayısı giderek artıyordu.²²Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Giritli göçmenlerin sorunlarını çözme adına kurumsal çalışmalar gerçekleştirirken, Beyrut gibi bazı eyaletlerde de göçmenlerin ihtiyaçları halk tarafından karşılanmıştı.²³

Göçlerin yoğunlaştığı bu dönemde; Osmanlı Devleti'nin göç politikası bağlamında kurumsal yapılanması, Tanzimat Dönemi modernleşme süreciyle beraber gelişmişti.²⁴ İlk olarak 1849 yılında gelen Macarların iskân çalışmaları Dahiliye Nezareti bünyesinde özel bir komisyon tarafından yürütüldü.²⁵Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenlerin sorunları, Şehremaneti, Ticaret Nezareti ve Zaptiye Nezareti vasıtasıyla çözülmeye çalışılmış, hatta Zaptiye Nezareti İstanbul'a gelen göçmenlerin muhtelif sorunlarıyla ilgilenmiş ve göçmenlerin giderlerini karşılamıştı.²⁶

1859 yılından itibaren göçlerin ciddi boyutlara ulaşması ve sürekliliği dikkate alınarak, ilk göçmen komisyonu Trabzon Valisi başkanlığında 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacirin Komisyonu adıyla kuruldu.²⁷ Komisyonun kurulmasını takiben yürürlüğe giren İskân-ı Muhacirin Talimatnamesi ile göçmenlere yönelik faaliyetler düzenlendi.²⁸ Muhacirin Komisyonunun yerine 10 Mart 1875'te Zaptiye Nezareti'ne bağlı, özel bir daire kuruldu.²⁹1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ise Şehremaneti bünyesinde İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu kurulup, göçmenlerin sayısının artmasıyla her ilde bir göçmen müdürlüğü kurularak, teşkilat yapısı genişletildi.³⁰Ayrıca bu dönemde II. Abdülhamit başkanlığında Umum Muhacirin Komisyonu kurularak, göçmenlerin iskân ve iâşe meseleleri, göçmenlerin yurtlarına dönmesini

²²Sawsan Agha Kassab, "II. Abdülhamid Döneminde, Osmanlı Vilayetleri'ne İskân Edilen Giritli Göçmenler", *Osmanlı*, C.4, Edit, Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s.698./ Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994, ss.262-263.

²³Kassab, a.g.m, s.698.

²⁴ Başak Kale , "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Göçler*, Edit. ". M. M. Erdoğan ve A. Kaya (Ed.), ss. 155-169, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2015, s. 156

²⁵Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*, TTK Yay., Ankara,1997, s. 102.

²⁶Saydam, a.g.e, s. 102-103.

²⁷Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 58.

²⁸Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Surecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 16(41), 2009, 2009, ss. 218-219.

²⁹Faruk Kocacık, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, 1(1), 1980, s. 158.

³⁰Kocacık, a.g.m, s. 161.

sağlamak ve iskân mahallerini belirlemek gibi faaliyetler düzenlendi.³¹ Bu kurumların yanı sıra Muhacirine Muavenet Cemiyeti, İane-i Muhacirin Encümeni, Avusturya-Macaristan konsolosu başkanlığında kurulan Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi ve İngiliz bir baron tarafından kurulan Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye (Turkish Compassionate Fund) gibi kurumlarda göçmen işleriyle meşgul olmuştu.³² Dolayısıyla hükümetin, teşkil edilen kurumların, halk ve eşrafın yardımlarıyla muhacirlere yönelik yürütülen iâşe, iane ve sağlık vb. hizmetleri yanında eğitime dair faaliyetler de elzem görüldüğünden, eğitim hizmetleri devletin eğitim politikası doğrultusunda yürütülmeye çalışılacaktı.

1. Muhacir Çocuklarının Eğitimi Sorunları ve Çözümüne Yönelik Faaliyetler

1.a. Muhacir Çocuklarına Yönelik Eğitim Politikası

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile birlikte bağımsız bir özne olarak kabul edilmeye başlanan çocuk, II. Meşrutiyet ile birlikte kamusal birer özneye dönüşmüştü.³³ Zamanın ruhu gereği eğitim politikalarına verilen önem, çocukları önemli gündem maddelerinden biri yapmıştı. Tanzimat sonrası Osmanlı'da, çocuk korumasıyla ilgili ilk kurumsal yapılanmanın temelleri Mithat Paşa tarafından atılmıştı. İlk çocuk koruma kurumu olarak bilinen Mithat Paşa'nın ıslahhaneleri, modernleşme ve merkezileşme politikalarının uygulanmaya konduğu bu dönemde devletin, çocukları koruyucu önlemler almaya başladığının göstergesiydi. Zira modernleşmeyle beraber çocuğa ilgi gösterme, onun vatan için faydalı olmasını sağlama düşüncesi de yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu düşünsel arka plana ilaveten XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde uluslararası kamuoyunda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de çocuk sorunu yöneticilerin ilgi göstermesi gereken konular arasına girmişti. Özellikle kimsesiz sokak çocukları, terk edilmiş çocuklar, dilenci çocuklar ve savaş neticesinde yetim kalan çocuklar ile ilgili düzenlenen uluslararası konferanslara katılımcı olarak delegeler gönderilmişti.³⁴

³¹Nedim İpek, "Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Politikaları", *Osmanlı'da İskân ve Göç*, Edit. Nedim İpek ve M. Taştemir, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2013, ss. 141-142.

³²İpek, a.g.e, ss. 74-78.

³³Fusun Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s.32.

³⁴Selman Salim Kesgin, "Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar", *Göç Dergisi*, C.4, S1, Mayıs 2017, ss.63-64.

Göçmen çocuklar ise Osmanlı'da ayrı bir politika gündemi olmaktan ziyade korunmaya muhtaç çocuklar kapsamında değerlendirilmişti. Tanzimat Dönemi'nde korunmaya muhtaç çocukların haklarının korunmasına yönelik olarak merkezi idarenin müdahalesini öngören bir dizi yasal düzenlemeler yapılmıştı. XIX. yüzyıl öncesinde vakıfların faaliyetleri ve dini işler arasında sayılan yetim çocukların mallarını ve paralarını koruma görevi, 1851 yılında çıkarılan eytam nizamnamesi ile devletin görev ve denetim alanına dahil edildi. Bu nizamname ile yetim mallarına bakacak teşkilat anlamına gelen Emval-i Eytam Nezareti kuruldu. Bu teşkilat, Tanzimat Dönemi'nde çocukların mallarını ve diğer haklarını korumak amacıyla oluşturulan ilk kurumdu. Köylerde yetim çocuklara dair bilgilerin toplanması, mal varlıklarının tespiti ve korunması görevi bu kuruma verilmişti.³⁵ Böylece bu tür düzenlemeler vasıtasıyla göçmen çocukların yanı sıra diğer muhtaç çocuklar da himaye altına alınmaya ve eğitimlerinin devamı sağlanmaya çalışılmıştı.

1.b. Çocukların Kaydedildiği Okullar ve Kayıt Sırasında Yaşanan Problemler

Yukarıdaki bahisten hareketle Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacirlerin eğitim meselesi Osmanlı eğitim politikasında önemli bir yer işgal etmişti. Muhacirlerin çocuklarının eğitimi meselesinde sadece bunların eğitim almaları değil, eğitim sürecinden sonra ileri dönük mesleki ihtiyaçlarının giderilmesi de önemli bir sorundu. Dolayısıyla iskâna tabi tutulan muhacir çocuklarının, Tanzimat döneminde açılan mesleki okullara kaydedildiği tespit edilmiştir.³⁶ Bu okullarda temel amacın; ıslahhaneler örneğinde olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslim kimsesiz, öksüz ve yetim çocuklara, terzilik, marangozluk, mimarlık, dericilik vb. meslekler kazandırarak,³⁷ Osmanlı'nın en çok ihtiyacı olan mesleklere yönelik bireyler yetiştirmek olduğu bilinmektedir.³⁸ Nitekim belgelerin birçoğundaki, *...zevcinin vefatına ve ücret tedrisiyeyi ifaya gayrı muktedir*

³⁵Necmüddin Eyyub Şâdi, "Eytâm İdaresi", *Türk Ansiklopedisi*, C.XVI, MEB Basımevi, Ankara, 1968, s.56.

³⁶ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, ss.513-715/Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara, 1930, ss.78-169./ Mustafa Kılınç, *Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986)*, Pegem, Ankara, 2016, ss.21-76.

³⁷DÜSTÜR, "Vilayât İslahhaneleri Nizamnamesi", Tertib 1, C.2, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1873, s.280./Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1989, s.193.

³⁸DÜSTÜR, "Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi", 1.tertip, C.2, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1873, s.258.

*bulduğuna mebnî mahdumu Yahya Arif'in tahsilden mahrum kaldığından ve bî-kes ve bî-vâye bulunduğundan,*³⁹*Hacı Mehmet Efendizâde Hasan'ın meccanen mekteb-i sultanîye kayd ve edhali,*⁴⁰*Girit'ten Dersaadet'e hicretle açıkta ve hali sefalette kalmalarından bahisle mekteb-i sanayiye kayıt ve kabulleri gibi ifadeler de muhacir çocuklarının içinde buldukları zorunlulukları ortaya koymaktadır.*⁴¹ Dolayısıyla bu tür sıkıntılar nedeniyle Osmanlıya göç eden muhacirlerden Dağıstan, Çerkes, Abhaza, Kırım vb. tabiiyete mensup birçok muhacir çocuğun, mesleki ve diğer okulların yatılı ve ücretsiz bölümlerine kaydedilmişlerdi.⁴²

³⁹ BOA, BEO,1080/80955, 24 N 1315/4 Şubat1313/16 Şubat 1898.

⁴⁰ BOA, MF. MKT.68/83, . 12 L 1298/ 26 Ağustos 1297/7 Eylül 1881.

⁴¹ BOA, BEO,1466/109903.1, 2 S 1317/31 Mayıs 1315/12 Haziran 1889.

⁴² BOA, BEO,1251/93766, 21 Ş 1313/25 Kanunusani 1311/6 Şubat 1896./ BOA, DH.MKT,1564/4.1, 9 RA 1306/1 Teşrinisani 1304/13 Kasım 1888./ BOA, BEO,872/65341.1, 15 C 1314/9 Teşrinisani 1312/21 Kasım 1896./ BOA, BEO,872/65341.2,21 Teşrinisani 1312/3 Aralık 1896./ BOA, BEO,987/74020.1,5 B 1315/18 Teşrinisani 1313/30 Kasım 1897./ BOA, BEO,987/74020.2, 10 Temmuz 1313/22 Temmuz 1899./ BOA,Y.PRK.AZJ,19/16.1, 8 Mayıs 1307/20 Mayıs 1891./ BOA,Y.PRK.AZJ,19/16.2, 20 Mayıs 1307/1 Haziran 1891./ BOA, BEO, 1080/80955, 24 N 1315/4 Şubat 1313/16 Şubat 1898./ BOA, DH.MKT,1738/20.1, 13 ZA 1307/19 Haziran 1306/1 Temmuz 1890./ BOA, İ.DH,1194/93425, 10 S 1308/ 13 Eylül 1306/25 Eylül 1890./ BOA, A.}MKT.NZD, 289/35.1, 28 M 1276/27 Ağustos 1859./BOA, MF.MKT, 153/137, 20 R 1310/11 Kasım 1892./ BOA, BEO, 1118/83825.1, 9 Z 1315 /19 Nisan 1314/1 Mayıs 1898./ BOA, BEO, 1118/83825.2, 9 Z 1315/19 Nisan 1314/1 Mayıs 1898./ BOA, DH.MKT, 1934/58.1,21 Ş 1309/9 Mart 1308/21 Mart 1892./ BOA, MF.MKT, 373/9.1, 1 Teşrinievvel 1313/13 Ekim 1895./BOA, BEO, 716/536991, 20 C 1313/26 Teşrinisani 1312/8 Aralık 1895./ BOA, MF.MKT, 69/13, 17 L 1298/12 Eylül 1881./ BOA, DH.MKT, 1934/58, 21 Ş 1309/9 Mart 1308/21 Mart 1892./ BOA, DH.MKT, 286/10, 20 M 1312/12 Temmuz 1310/24 Temmuz 1894./ BOA, MF. MKT, 22/133.1, 2 ZA 1291/29 Teşrinisani 1290/11 Aralık 1874./ BOA, MF. MKT, 23/135.2, 29 ZA 1291/26 Kanunuevvel 1290/7 Ocak 1875./ BOA, MF. MKT, 23/135.1, 29 ZA 1291/26 Kanunuevvel 1290/7 Ocak 1875./BOA, DH.MKT,1839/62.1, 25 Mayıs 1307/6 Haziran 1891./ BOA, MF.MKT, 68/83, 13 L 1298/8 Eylül 1881./ BOA, İ.DH,765/62366.1, 30 Kanunusani 1293/11 Şubat 1878./ BOA,İ.DH,765/62366.2, 25 S 1290/ 12 Nisan 1289/24 Nisan 1873/ BOA,İ.DH,765/62366.3, 17 B 1295/17 Temmuz 1878./ BOA, MF.MKT, 371/24.1,22 Eylül 1313/4 Ekim 1897./ BOA, MF.MKT,371/24.2, 8 CA 1315/23 Eylül 1313/5 Ekim 1897./ BOA, MF.MKT.371/24.3,8 CA 1315/22 Eylül 1313/4 Ekim 1897./ BOA, BEO,1008/75587.1, 20 R 1315/6 Eylül 1313/18 Eylül 1897./ BOA, DH.MKT, 2321/81, 20 ZA 1317/9 Mart 1316/22 Mart 1900./ BOA, BEO,1466/109903.1, 2 S 1317/31 Mayıs 1315/12 Haziran 1899./ BOA,BEO, 1386/103894.1, 9 C 1317/3 Teşrinievvel 1315/15 Ekim 1899./ BOA, BEO,1346/100906.1, 19 RA 1317/16 Temmuz 1315/28 Temmuz 1899./ BOA,BEO, 1371/102795.1, 10 CA 1317/4 Eylül 1315/16 Eylül 1899./ BOA, BEO,1299/973701.1, 14 Z 1316/13 Nisan 1315/25 Nisan 1899./BOA, BEO, 1427/106984.1, 2 Ş 1317/24 Teşrinisani1315/6 Aralık 1899./ BOA, BEO, 1427/106984.2, 16 Kanunuevvel 1315/28 Aralık 1899./ BOA, MVL, 839/12.1, 12 ZA 1276/1 Haziran 1860./ BOA, MVL, 839/12.2, 16 Z 1276/5 Temmuz 1860./ BOA, MVL, 839/12.3, 9 Z 1276/28 Haziran 1860./ BOA, MVL, 839/12.4, 23 M 1277/11 Ağustos 1860./ BOA, A.}MKT. NZD, 252/83.1,14 B 1274/28 Şubat 1858./ BOA, MF.MKT, 49/151, 30 CA 1294/ 31 Mayıs 1293/12 Haziran 1877./ BOA, A.}MKT.NZD, 393/30.1, 18 B 1278/19 Ocak 1862./ BOA, MVL, 358/47.1, 2 ZA 1286/3 Şubat 1870./ BOA, MVL, 358/47.2,5 Z 1276/24 Haziran 1860./ BOA, MVL, 389/114.1, 14 ZA 1276/3 Haziran 1860./ BOA, MVL, 389/114.2,24 Z 1278/22 Haziran 1862./ BOA, MVL, 868/75.1, 4 Ş 1281/21 Kanunuevvel 1280/2 Ocak 1865./ BOA, BEO, 1368/102577.1, 4 C 1317/28 Eylül 1315/10 Ekim 1899./ BOA, BEO, 1368/102577.2, 6 R 1317/ 2 Ağustos 1315/14 Ağustos 1899./ BOA, BEO, 1368/102577.3, 29 Temmuz

Tespit edilen belgelerden birinde yer alan ...*muhacirin-i Çerakiseden Rabia'nın kız sanayi mektebine leylî olarak* ifadesinden anlaşıldığı üzere kız çocuklarının da mesleki okullara kaydedildikleri anlaşılmaktadır.⁴³ Hatta bu okulda öğrenim gören yetim ve fakir olan öğrencilerin ihtiyaçları da devlet tarafından karşılanmaktaydı.⁴⁴ Ayrıca Hükümet, İnâs Sanayi Mektebi'nde kontenjan boşluğunda özellikle de Eytamhane'de bulunan öksüz ve yetim muhacir kız çocuklarını ihmal etmeyerek, mezun olan talebelerin sayısı mukabilinde bunların kaydını yapmıştı.⁴⁵ Buna ilaveten yatılı ve yatısız olan mesleki okullara⁴⁶ kaydolmak isteyen çocukların, ...*Girit ihtilalinde peder ve validesi ezdâd tarafından katledilerek bî-kes kaldığından bahisle leylî ve nehârî mekteplerinden birine kayıt ve kabul istidâsını...* ifadesinden anlaşıldığı üzere içinde buldukları durumların vahametini bizzat arzuhallerinde belirtiyor ve bu durum hükümet tarafından da dikkate alınıyordu.⁴⁷

Muhacir çocuklarının zaruret halinden dolayı mesleki okullara kaydedilerek hayatlarını idame ettirebilecek bir meslek sahibi olmaları hedeflendiği muhakkaktır. Ancak ilgili dönemde göçlerin yoğun olması, gerek

1315/10 Ağustos 1899./ BOA, MF.MKT, 22/88, (gün ve ay adı silik) 1291/28 Teşrinisani 1290/10 Aralık 1874./ BOA, MF.MKT, 51/62.1, 23 Ş 1294/21 Ağustos 1293/2 Eylül 1877./ BOA, MF. MKT, 20/70, 24 B 1291/25 Ağustos 1290/6 Eylül 1874./ BOA, DH. MKT, 1858/14, 6 M 1309/31 Temmuz 1307/12 Ağustos 1891./ BOA, DH.MKT, 1864/59, 26 M 1309/ 20 Ağustos 1317/1 Eylül 1891./ BOA, MVL, 878/88.1,25 Ş 1283/2 Ocak 1867./BOA, DH.MKT, 1321/31, 26 N 1294/22 Eylül 1293/4 Ekim 1877./ BOA, BEO, 243/18186, 9 M 1311/11 Temmuz 1309/23 Temmuz 1893./ BOA, MF.MKT, 51/140, 5 L 1294/ 1 Teşrinievvel 1293/13 Ekim 1877./ BOA, BEO, 403/30197.1, 4 Mayıs 1310/16 Mayıs 1894./ BOA, MF.MKT, 63/54, 13 B 1294/12 Temmuz 1293/24 Temmuz 1877./BOA, A.}MKT. MHM, 432/13, 6 L 1285/20 Ocak 1869./ BOA, MF.MKT, 7/70, 12 N 1289/1 Teşrinisani 1288/13 Kasım 1872./ BOA, MVL, 514/33.1, 9 B 1283/5 Teşrinisani 1282/17 Kasım 1866./ BOA, MF.MKT, 24/36, 6 CA 1291/9 Haziran 1290/21 Haziran 1874./ BOA, MF.MKT, 56/38, 7 CA 1295/27 Nisan 1294/9 Mayıs 1878./ BOA, MVL, 520/138,25 Ş 1283/21 Kanunuevvel 1282/2 Ocak 1867./ BOA, MF. MKT, 109/9, 9 L 1306/8 Haziran 1889./ BOA, MVL, 525/58.1,12 ZA 1283/6 Mart 1283/18 Mart 1867./ BOA, DH. MKT, 2315/104, 24 B 1315/19 Aralık 1897./ BOA, MVL,882/40.1, 15 B 1284/12 Kasım 1867./ BOA, A.} MKT. NZD, 354/58.1, 27 L 1277/8 Mayıs 1861./ BOA, A.} MKT. NZD, 354/58.2, 28 Ş 1277/13 Şubat 1861./ BOA, A.} MKT. NZD, 354/58.3, 6 L 1277/17 Nisan 1861./BOA, DH. MKT, 2152/126, 14 Teşrinievvel1314/26 Ekim 1898/ BOA, MF. MKT, 59/20, 1 M 1296/14 Kanunuevvel1294/26 Aralık 1878./ BOA, MF. MKT, 68/33, 9 L 1298/23 Ağustos 1297/4 Eylül 1881./ BOA, A.}MKT.NZD, 351/45.1, 27 L 1277/8 Mayıs 1861./ BOA, DH.MKT,1755/17, 10 M 1308/14 Ağustos 1306/26 Ağustos 1890./ BOA, MF.MKT, 221/58, 13 S 1312/ 4 Ağustos 1310/16 Ağustos 1894./ BOA, BEO,131/9755.1, 9 CA 1310/29 Kasım 1892./ BOA, BEO, 131/9755.2, 7 C 1310/ 15 Kanunuevvel 1308/27 Aralık 1892.

⁴³ BOA, İDH,1194/93425, 10 S 1308/ 13 Eylül 1306/25 Eylül 1890.

⁴⁴Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara, 1964, s.80.

⁴⁵ BOA, DH. MKT,1587/109.1, 24 CA 1306/14 Kanunusani 1304/26 Ocak 1889.

⁴⁶ Orhan Tuna, *Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitim*, Ay yıldız Matbaası, Ankara, 1973, ss.35-36.

⁴⁷ BOA, BEO,1008/75587.1, 20 R 1315/6 Eylül 1313/18 Eylül 1897.

muhacir çocukların gerekse ahalinin çocuklarının eğitim ihtiyaçlarını karşılama arzusu ve devletin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik koşullar kayıtlar sırasında bir takım sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştı. Bu sorunların başında kontenjan durumu yer almaktaydı. Mesela Halep Vilayeti'nden bildirilen 18 Teşrinievvel 1316/31 Ekim 1900 tarihli tahriratta, Halep Mekteb-i İdadisi'nin parasız bölümüne Girit muhaciri Mustafa'nın kayıt edilmesi talebi, Maarif Nezareti'nden cevaben gelen 4 Kanunusani 1316/17 Ocak 1901 tarihli tezkirede, mektebin meccani(ücretsiz) yatılı bölümünün dolu olması nedeniyle Mustafa'nın bu bölüme alınamayacağı belirtiliyordu.⁴⁸ Kırım muhacirlerinden Abdulgayr'ın yine Mekteb-i Harbiye'ye kaydının yapılması yönünde Dâr-ı Şurâ-yı Askeriye'ye verdiği arzuhaline karşılık, Mekâtib-i Askeriye Nezareti tarafından cevaben gelen yazıda *...Mekteb-i İdadîye'ye kabulü muhacirin evladı hakkında verilen karar icabından bulunmuş ise de bu sene-i mübarekede mekteb-i mezkûr için lüzumu olan şakirdan vaktiyle ma ziyade ahz olunarak bir yataklık bile yer kalmamış olduğundan...receb-i şerif hulûluna kadar sabreylemesi lazım geleceği* ifade edilmişti.⁴⁹ Muhacirin Komisyonu Riyaseti'ne yazılan telgrafta ise Gülhane'de mektep olarak kullanılan mahalde bulunan yüze yakın öksüz ve yetim muhacir çocuğun, sanayi mektebine,⁵⁰ Lofça ve Tırnova muhacirlerinden Fatma ve Emine adlı çocukların da Kız Sanayi Mektebi'nin yatılı kısmına kabulüne dair taleplerinin yine kontenjan problemi nedeniyle kabul görmediği anlaşılırken, kontenjanı zorlamanın okulların bütçelerini de zora sokacağı dile getiriliyordu.⁵¹ Kontenjan sorunu, muhacirinden Hacı Osman Efendi'nin fukaralığından dolayı Mekteb-i Mülkiye-i Şahane talebesi olan oğlu Sabri Efendi'yi meccanen leylî sınıfına naklinin dahi geri çevrilmesine yol açmıştı.⁵²

Kontenjan sorunu nedeniyle farklı vilayetlere gitmek zorunda kalan da olmuştu. Örneğin, Çerkes muhacirlerinden İdris Efendi, Mekâtib-i Âliyye'den birine oğlunu kayıt ettirmek için İstanbul'a gelmiş ve münasip mekteplerden birine kabulüne dair 14 Eylül 1308/26 Eylül 1892 tarihli mazbatayı meclisi idaresine sunmuştu. Meclis İdaresi ise İdris Efendi'ye cevaben gönderdiği yazıda, İstanbul leylî mekteplerinde nüfusun bir hayli fazla olduğunu, dolayısıyla evladının, Konya'da açılmış olan Mekteb-i İdadî'ye kaydının münasip olduğunu belirtmişti.⁵³ Bolu Düzce Kaymakamlığı'nda ise kontenjan

⁴⁸ BOA, DH.MKT, 2451/34.1, 21 L 1318/29 Kanunusani 1316/11 Şubat 1901.

⁴⁹ BOA, MVL, 389/114.2, 24 Z 1278/22 Haziran 1862.

⁵⁰ BOA, DH. MKT, 1367/69.1, 24 Z 1303/11 Eylül 1302/23 Eylül 1886.

⁵¹ BOA, MF. MKT, 181/66, 11 RA 1311/22 Eylül 1893.

⁵² BOA, MF. MKT, 90/113, 24 B 1303/ 17 Nisan 1302/28 Nisan 1886.

⁵³ BOA, MF. MKT, 153/110, 20 R 1310/30 Teşrinievvel 1308/11 Kasım 1892.

yoğunluğunu çözüme adına mevcut nizamname gereğince uzak bölgelerde bulunanların, kendi mahallerinde veya civar köylerde akrabaları varsa onların yanında kalarak eğitimlerine devam etmeleri isteniyordu. Bu gerekçe ile Çerkes muhacirleri reisi Mehmet Bey'in kendi tabiiyetindeki muhacirlerin rüştiye mektebine kayıt talebi kabul edilmemişti.⁵⁴

Okullara kayıt noktasında diğer bir sorun; muhacir grupların, bir diğerine yapılan uygulamanın kendisine de yapılmasını istemesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Konya vilayetinde, Kafkasya muhacirlerinden olup evvelce irade ile Mekteb-i İdadî-i Şahane özel sınıfına kabul edilen efendiler gibi Şude Kabilesi'nden İshak oğlu Tayyib'in de aynı şekilde okula kabulü talebinde bulunduğu 20 Şubat 1308/4 Mart 1893 tarihli tahrirati üzerine Seraskerlikten alınan cevapta, evvelce kayıt olanlar hakkında yayınlanan irade hükmünün başkasını kapsamayacağı beyan edilip Tayyib'in kaydının yapılamayacağı ifade edilmişti.⁵⁵ Yine bu minvalde Dağıstanlı muhacirler de çocuklarının eğitimi ve kendilerinin de bakımları gibi konularda Maarif Nezareti'ne talepte bulunmuşlardı. Bunun üzerine Çerkes muhacirlere yönelik olan sıbyan mektepleri için muallim yetiştirmek üzere açılacak mektebe Dağıstan muhaciri çocuklarının kabul edilmesi hakkında Çerkes muhacir ümerasından Şeyh Şemadil Efendizâde Şeyh Mehmet Efendi, Babîâlî'ye talepte bulununca Dağıstan muhacirlerinin çocuklarının da Osmanlı memleketinde tahsil görmeleri gerektiği bildirilmişti.⁵⁶

Muhacirler, çocuklarının daha iyi bir eğitim almalarını sağlamak için İstanbul'daki okullarda okumaları yönünde çaba sarf etmekteydiler. Ancak İstanbul'a gönderme ve buradaki okullarda okutma istekleri zaman zaman idari prosedür nedeniyle sıkıntılara maruz kalıyordu. Örneğin, Varna muhaciri Ömer Efendi bin Abdalbaki, İstanbul'a gelerek kendisini nüfusa kayıt ettirip, tahsil için Haydarpaşa Hastanesi'nde yer alan Ameliyat Mektebi'ne girmişti. Ancak memleketi olan Varna'dan ayrıldığı esnada yine döneceğine dair yerel idareden kefillik belgesi almadığından, okula kayıt ve sonrasında memleketine dönüşü esnasında sorun yaşamıştı.⁵⁷ Tolcu Sancağı'nda iskân edilen muhacirin-i müslimeden bazıları da Tolcu Mutasarrıflığı'na ve Maarif-i Umumiye

⁵⁴ BOA, MF. MKT, 39/12, 12 C 1293/23 Haziran 1292/5 Temmuz 1876

⁵⁵ BOA, DH. MKT, 1949/69, 6 ZA 1309/21 Mayıs 1308/2 Haziran 1892. / BOA, DH. MKT, 1943/89, 4 L 1309/20 Nisan 1308/2 Mayıs 1892.

⁵⁶ BOA, ŞD.206/47.1, 9 C 1290/23 Temmuz 1289/4 Ağustos 1873./ BOA, ŞD, 206/47.2, 5 C 1290/19 Temmuz 1289/31 Temmuz 1873.

⁵⁷ BOA. DH.MKT.1828/69, 5 N 1308/2 Nisan 1307/14 Nisan 1891.

Nezaretî'ne ilettikleri arzualde, çocuklarının İstanbul'a gönderilip, mekteplere verilmesini talep etmişlerdi. Ancak mutasarrıflığın İstanbul'a bu hususa dair 21 Şevval 1277/2 Mayıs 1861 tarihli gönderdiği tahrirata cevaben gelen tezkirede çocukların bölgede hali hazırda mevcut olan mekteplere verilerek, okutulmasının daha münasip olduğu beyan edilmişti.⁵⁸ Bu isteğin geri çevrilişin de uzaklığın, idari işleyişte yaşanacak problemlerin ve yoğunluğun etkisinin olduğu muhakkaktı.

Kayıtlar sırasında salgın hastalıklarda sorun yaratabiliyordu. Mesela Mekteb-i Sanayi'ye kaydı irade-i seniyye gereğince uygun görülen muhacir Hasan Efendi'nin difteri hastalığına yakalandığı için okula devamsızlığı söz konusu olmuş, ancak kayıt hakkının baki olduğu ve hastalıktan sonra da devam edebileceği babasına bildirilmişti.⁵⁹ Örnekteki sağlık probleminin yanı sıra lisan sorunu da önemliydi. Şöyle ki bazı muhacir grupların lisan-ı osmaniye vakıf olmaması, kayıtlar sırasında sorun teşkil ediyordu. Dolayısıyla lisan sorunu nedeniyle Ankara Vilayeti'ne yerleştirilen Kuban muhacirlerinden Sait ve Kasım adlı çocuklar, "*Mekâtib-i İdadîye'ye kabul olunacak talebenin tahsil-i ibtidaîyeyi ikmal etmiş olmaları meşrûat olmasına ve nizamname-i mahsûsa muharrer evsâfi haiz olmayan ve alelhusus böyle henüz güzelce Türkçe tekellüm ve takallüm edemeyen talebenin idadî mekteplerine kabul edilemeyeceklerine*" dair yönetmelik gereğince lisan-ı osmaniye yetersiz görülerek diğer çocuklarla birlikte öncelikle Mekteb-i İbtidaîye'de ikmal-i tahsil yapıp daha sonra meccanen Mekteb-i İdadî'ye alınmışlardı.⁶⁰

Çocukların kayıt sorunlarının yanı sıra kayıtlar sonrasında okul içinde ve dışındaki hal ve hareketleri de dikkati çekmekteydi. Bu bağlamda Mekteb-i Mülkiye ve Sultanî Müdüriyetleri'ne gönderilen bir tezkirede, mektep talebelerinin dışarıda uygunsuz hal ve hareketlerde bulunmalarına meydan verilmemesi isteniyordu. Hatta bu gibi durumların teftişi amacıyla talebelerin davranışlarını tahkik etmek amacıyla teftiş memurları tayin edilmişti. Teftiş memurlarının görevlerini layıkıyla yapmaları gerektiği ve görevlerini aksatanlar hakkında da cezaî yaptırımlar uygulanacağı belirtiliyordu. Teftişler sırasında Mekteb-i Sanayi talebesi olan muhacir Ahmet'in okuma-yazma bilmediği ortaya çıkmıştı. Bu tür kişilerin eğitim ve sonrasındaki faaliyetlerde yetersiz olabileceği düşüncesiyle, buna benzer çocuklar için yapılan

⁵⁸ BOA, A.} MKT. MHM, 219/56, 8 ZA 1277/18 Mayıs 1861./ BOA, A.} MKT. MHM.218/84, 2 ZA 1277/12 Mayıs 1861.

⁵⁹ BOA, MF. MKT, 7/70, 12 N 1289/ 1 Teşrinisani 1288/13 Kasım 1872.

⁶⁰ BOA, MF. MKT, 294/43, 4 C 1313/10 Teşrinisani 1311/22 Kasım 1895.

uygulamalar doğrultusunda Ahmet'in durumuna uygun bir hizmete alınması istenmişti.⁶¹ Kayıtlar sırasında yaşanan yukarıda olaylar; ilgili dönemde devletin, muhacir çocuklarının eğitiminin aksamasını önleme çabasını ve yoğunluğun getirdiği zorlukları göstermesi bakımından önemlidir.

1.c. Öğretmen, Kitap, Harita vb. Eşyaların Temini

Hükümet, muhacir çocukların örgün eğitim bağlamında okullarda eğitim almalarını sağlamaya çalışmışsa da okula kayıt sırasında günün ekonomik koşulları, göç dalgasının yarattığı yoğunluk nedeniyle bir takım problemler yaşanmıştı. Devlet, her şeye rağmen okula kayıt sonrasında diğer bir aşama olan eğitim-öğretim araçlarının temini ve okul eğitiminde en önemli unsur olan öğretmen ihtiyacının karşılanması yönünde de çaba gösteriyordu. Bu bağlamda Canik ve Amasya Sancakları dahilinde yer alan Aziziye kazası, Batuklu, Yukarı Borandere, Altıkesek ve Karancık Köylerine iskân edilen Abhaza muhacirlerinin çocuklarının talim ve terbiyeleri için Levzâde Mahmut Bey ve Bezâde Yahya Efendi vasıtasıyla sofû niteliğinde bir muallim ihtiyacı giderilmeye çalışıldı. Bu hususta Trabzon Vilayeti mektubî kalemi hulefasından olup, İstanbul'da bulunan Çerkes Mahmut Nedim Efendi'den Abhaza lisanına aşina muallimlerin kabiliyeti nedir, ne kadar maaş ile istihdamları yapılabilir? gibi hususların tahkikine dair yardım talep edildi.⁶² Şehremaneti'ne iletilen bir başka telgrafta yine İzmit sancağına nakil ve iskân edilen Abhaza muhacirlerin çocuklarının talim ve terbiyeleri amacıyla gerekli olan muallimlerin Hendek Kazası'ndaki Çakallık, Kalpak ve Ak Tiftik Köyleri ile Kandıra Kazası Kabhası Kasabası'nda gerekli teşvikler icra edilir ise muallimin bulunabileceği Çerkes Mahmut Nedim Efendi tarafından bildirilmişti.⁶³ Sivas'ta da muhacir ümera ve uleması tarafından yaptırılan Rüştîye Mektebi'ne 400 kuruş maaşla Kayseri ulemasından Mesut Efendi muallim-i sanî ve Beşir adlı bir kişinin de 100 kuruş maaşla bevâb olarak tayin edilmesiyle öğretmen ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştı.⁶⁴

Muhacirler, öğretmen ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında bizzat kendileri de talepte bulunmayı ihmal etmiyorlardı. Nitekim Vidin Sancağı'na dahil Belgradçık Kasabası ahalisi, çocuklarının eğitimi için bir sıbyan mektebi

⁶¹ BOA, MF. MKT, 242/42, 3 B 1312/19 Kanunuevvel 1310/31 Aralık 1894.

⁶² BOA, MF. MKT, 57/58, 16 C 1295/5 Haziran 1294/17 Haziran 1878./ BOA, MF. MKT, 57/57, 16 C 1295/17 Haziran 1878.

⁶³ BOA, MF. MKT, 57/60, 14 C 1295/3 Haziran 1294/15 Haziran 1878.

⁶⁴ BOA, A.}MKT.MHM, 375/85.1, 28 L 1283/5 Mart 1867.

yapılması, Arapça ve Farsça dili eğitimi, yazı ve hesap dersi verebilecek ve 250 yada 300 kuruş maaş ile çalışabilecek bir muallimin tayin edilmesini talep etmişlerdi. Bu hususa dair yayınlanan 14 Rebiülevvel 1281/17 Ağustos 1864 tarihli emirname gereğince Vidin'de Paspanzâde Medresesi'ndeki talebelerden Tırnovalı Mehmet Efendi'nin, belirtilen alanlarda ehliyetli olduğunun anlaşılması üzerine 300 kuruş maaşla tayinine karar verildi.⁶⁵ Bununla birlikte "...orada hala mektebin vücudu olmadığından bunun teşkiliyle çocuklar devamla başlamadıkça hocaya aylık vermek usul-ü tasarrufa muvafık olmayacağına binaen..." mektebin yapılmasından sonra Mehmet Efendi'nin belirlenen maaşla muallimliğe başlamasının ve maaşını almasının daha uygun olacağı ifade edilmişti.⁶⁶ Karesi Vilayeti Fırt Nahiyesi'ne tabi Demirkapı'da Hamidiye ismiyle yeniden teşkil olunan muhacirin köyünde ise 150 kişi kapasiteli bir Mekteb-i İbtidai inşa edildikten sonra oluşan öğretmen ihtiyacı ve ahalinin Çerkes lisanını bilen bir öğretmen talebi kabul görmüş ve Çerkes lisanını bilen ve ders verebilecek münasip bir öğretmen tayin edilmesi kararlaştırılmıştı. Maaş olarak belirlenen aylık 400kuruş ise 1299/1881-82 senesi maarif bütçesinin 4. faslının 3. maddesine yazıldığı şekliyle 100.000 kuruştan tahsis edilecekti.⁶⁷

Devlet, öğretmen ihtiyacını karşılarken bir takım tedbirlere başvuruyordu. Mesela bu tedbirlerden biri; iskân mahallerinde oluşan öğretmen ihtiyacının yakın mahallerden seçilmesiydi. Nitekim Lazistan Sancağı'na tabi muhacirin mahallelerinden İcadiye Mahallesi'nde sıbyan muallimi Osman Efendi'nin istifası üzerine Trabzon Vilayeti'nden bildirilen tebliğ üzerine Hopalı Yusuf Efendi, Maarif Meclisi tarafından seçilip 30 Mayıs 1875/1291 senesi Mayıs ayının 18. gününden itibaren tayin edilerek göreve başlatılmıştı.⁶⁸ Diğer bir tedbirin de hastalık veya başka bir sorun durumunda eğitimin aksamasını engellemek adına asil ve yardımcı bir öğretmenin birlikte atanması olarak görülmektedir. Örneğin, Selanik Vilayeti dahilindeki Aziziye Köyü'nde muhacirler için yapılmış olan mektep hocalığına asil öğretmen Radovişli Hüseyin Efendi ve yardımcılığına da Ahmet Efendi tayin edilmişti.

⁶⁵ BOA, İ.MVL,527/23655, 21 C 1281/9 Teşrinisani 1280/21 Kasım 1864.

⁶⁶ BOA, İ.MVL,527/23655, 19 B 1281/ 6 Kanunuevvel 1280/18 Aralık 1864./ BOA, İ.MVL,527/23655.3, 27 Ş 1281/14 Kanunuevvel 1280/26 Aralık 1864./ BOA, İ.MVL,527/23655.4, 29 N 1281/13 Şubat 1280/25 Şubat 1865./ BOA, İ.MVL,527/23655, 21 C 1281/9 Teşrinisani 1280/21 Kasım 1864./ BOA, İ.MVL,527/23655.5,14 L 1281/12 Mart 1865.

⁶⁷ BOA, İ.DH,912/72403.1, 13 CA 1301/28 Şubat 1299/11 Mart 1884.

⁶⁸ BOA, MF. MKT, 30/110, 9 CA 1292/1 Haziran 1291/13 Haziran 1875.

Hüseyin Efendi'ye 200 kuruş maaş, Ahmet Efendi'ye ise 100 kuruş maaş verilecekti.⁶⁹

Hükümetin, muhacir mekteplerine öğretmen tayinleri konusunda duyarlı davranmasına karşılık kimi zamanda bu göreve tayin edilen kişilerin görevlerini kötüye kullandığı da oluyordu. Mesela Bolu Sancağı Düzce Kasabası'nda Yakup Fevzi Efendi'nin, görevinde suiistimale tevessül ederek, vazifesini tam anlamıyla yapmadığı gibi kanunlara aykırı olarak kendi keyfi iradesiyle birini görevlendirdiği anlaşılmaktadır.⁷⁰

Mekteplerde eğitim-öğretim hizmetlerinde asli unsur olan öğretmen ihtiyacı sağlanmaya çalışılırken, bir yandan da mekteplerde öğrenciler için elzem olan kitap, harita vb. kırtasiye malzemeleri temin edilmeye çalışılıyordu. Bu bağlamda Rumeli Şarkî Vilayeti'ne, iskân edilen muhacirin-i islamiye çocuklarının eğitimi amacıyla Filibe'de tesis edilmiş olan mektep için gerekli olan kitap ve risalelerin gönderilmesi hakkında Hariciye Nezareti'ne

⁶⁹ BOA, İ.ŞD,1/2.1, 5 ZA 1284/28 Şubat 1868/ BOA, İ.ŞD, 1/2.2, 5 ZA 1284/16 Şubat 1283/28 Şubat 1868./ BOA, İ.ŞD,1/2.3, 26 ZA 1284/ 8 Mart 1284/28 Mart 1868/ BOA, A.İMKT. MHM, 403/92, 8 Z 1284/1 Nisan 1868.

⁷⁰Fevzi Efendi iskân ettirilmiş olan Çerkes muhacirin çocuklarının ücretsiz bir şekilde eğitim görmelerini sağlamak için Düzce kasabasındaki 34 dönüm arazisini mektebin malı olması için hibe etmişti. Mektep hocalığı hususunda da bir taraftan medresede 100 kadar talebesine eğitim vermekte iken 100 civarındaki muhacir çocuklarına da eğitim verebileceğine dair söz vermişti. Ancak Fevzi Efendi'nin görevini yapmadığı gibi bu göreve Kamil Efendi adında bir kişiyi vekil ederek kendi nezareti altında mektepteki çocukların eğitimini Kamil Efendi'ye yaptırdığı ve ayrıca mektebin malı sayılan araziye bir ev ve bir de ahır yaptığı da ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Düzce Meclisi tarafından yerine Kamil Efendi tayin edilmiş ise de Hüseyin Efendi'nin kendi başına irade hükmüne karşı değişiklik yapması uygun görülmemişti. Meclis tarafından buyrulan irade gereği Fevzi Efendi istihdamı hususundaki tebligatı imza etmeyerek ibtidâiye mektebi muallimliğini yapmaz ise gerekenin yapılacağı belirtilmişti. Olayın esası hakkında Kastamonu vilayetinden mutasarrıflığa gönderilen tebliğe cevaben alınan tahriratta Yakup Efendi'nin mektebe devam etmediği gibi devam hakkında yazılan tezkireye dahi cevap vermediği ve usûl-u cedideye aşına olmaması nedeniyle gereğinin yapılması vilayet maarif müdüriyetine gönderilmiş olan tahriratta bildirilmiştir. Bununla birlikte olayın esası maarif meclisine bildirildikten sonra görev emrine uymaması hakkında ve ayrıca Yakup Fevzi Efendi uhdesindeki arazinin durumunun çözüme kavuşturulması hususunda gereğinin nezaret tarafından talep edilmişti. BOA, DH. MKT, 269/83.1, 27 M 1312/19 Temmuz 1310/31 Temmuz 1894./ BOA, DH. MKT.269/83.2,7 CA 1312/25 Teşrinievvel 1310/6 Kasım 1894./ BOA, DH.MKT, 269/83.3, 7 R 1312/26 Eylül 1310/8 Ekim 1894./ BOA, DH.MKT, 269/83.4, 20 R 1310 / 30 Teşrinievvel 1308/11 Kasım 1892./ BOA, DH. MKT,269/83.5, 6 B 1312/27 Kanunuevvel 1310/3 Ocak 1895./ BOA, DH.MKT, 269/83.6, 22 B 1312/7 Kanunusani 1310/19 Ocak 1895./ BOA, DH. MKT, 269/83.8, 5 Kanunusani 1310/17 Ocak 1895./ BOA, DH.MKT, 296/83.9, 4 Ş 1312/19 Kanunusani 1310/31 Ocak 1895./ BOA, DH. MKT, 269/83.11, 5 S 1313/16 Temmuz 1311/28 Temmuz 1895.

gönderilmiş olan tahrirat üzerine Maarif Nezareti ile yapılan yazışmalar sonucunda Filibe'deki mektep öğrencileri için 1.212 adet kitap, risale ve harita gönderilmişti. Ayrıca bu malzemelerin oraya vardktan sonra yetkililer tarafından kayıtlarının yapılıp, dağıtılması istenmişti. Daha sonra pusulanın makbuzu ve ilmuhaber evrakının usulünce doldurulup, resmi mühür ile mühürlenerek nezarete gönderilmesi istenmişti. Bunun üzerine zikrolunan pusula Bosna'ya gönderilmişti.⁷¹ Yine buna benzer bir vakada, Sofya Sancağı'ndaki muhacir çocukları için toplanan eczâ-yı şeriften 150 adet elifba cüzü ve yüzer adet ümm-ü tebâreke ve kudsî cüzleri postayla Sofya Sancağı'na gönderilmiş ve gereğinin yapılması konusunda ihtimam gösterilmesi istenmişti.⁷²

1183/ 003 numaralı mazbatada ise Batum Sancağı'nda iskân ettirilmiş olan Abhaza muhacirleri için birer mektep inşası, icap eden hocaların tayini ve muhacir ve çocuklarına şerait-i akaid-i islamiye eğitimi verilmesi hakkında Nafia Nezareti, Maarif Meclisi ve Meclis-i Valâ arasındaki yazışmaların, Batum tarafından icra edilen bazı ıslahata dair Lazistan mutasarrıfının bir kıta layihası ile birlikte müzakere edildiği dile getirilmişti. Bu bağlamda mekteplerin inşasına kadar Batum'da bulunan iki adet cami ve mektebin tamir edilip, bunların içinde bir de oda yaptırılarak buralar hocalara tahsis edilmişti. Ayrıca hükümet dairesinde de bir oda tahliye edilip, çocukları okutmak üzere bir imam seçilmişti. Zikrolunan mektepler ile Hükümet Konağı'ndaki odada yetmiş kişiye yakın sıbyanın tedris ve talimi yapılmaya başlanmış, bunlar için gerekli olan kitap ve risalelerin mahallince tedarik edilmesi zor görüldüğünden, 1000 adet elifba ve yüzer cilt ilmihal ve ümm-ü tebâreke cüzleri merkezden gönderilmişti.⁷³

Dönemin zor şartları dahilinde mekteplerde eğitim görmekte olan çocukların ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışıldığı bu süreçte, gerek mektep inşası için gerekli arazilerin temini gerekse mektep ihtiyaçlarının karşılanması esnasında dikkate değer çabaları ile faaliyetlerin bir düzen içerisinde yürütülmesini sağlayan birçok özverili kişiler vardı. Bunlardan Erdek'te inşa edilen Mekteb-i İbtidaîye ve Rüştîye'nin fahri olarak inşaatına nezaret eden ve iskân edilecek muhacirine meccanen çiftlikten arazi hibe eden kasaba eşrafından

⁷¹ BOA, A.} MTZ. RŞ, 1/19, 23 ZA 1296/ 8 Kasım 1879.

⁷² BOA, MF. MKT,14/143.1 11 L 1290/20 Teşrinisani 1289/2 Aralık 1873./ BOA, MF. MKT, 16/9, 2 ZA 1290/ 10 Kanunuevvel 1289/22 Aralık 1873.

⁷³ BOA, MVL, 695/2, 20 Ş 1281/18 Ocak 1865.

Kocabaşızâde Mehmet Ağa, 4. rütbeden bir kıta mecidî nişanı,⁷⁴ Kabataş'ta muhacir çocuklarının tahsillerine mahsus Şems'ül-Mekâtib adlı mektepte musiki muallimliğini fahri olarak yerine getiren ve memurluğu boyunca da güzel idaresi görülen Muhacirin Komisyonu Evrak Müdür Muavini Rıza Bey, bir kıta zıyaî madalyası,⁷⁵ Mekteb-i Hukuk-u Şahane mezunlarından Hasan Fehmi Efendi, muhacirin işlerindeki başarılı hizmetinden dolayı rütbe-i selâse,⁷⁶ Eskişehir'de Kerim Ağa, Rikâb-ı Humayûn Kapıcıbaşılığı Rütbesi, Halil Ağa 4. mecidîye rütbesi⁷⁷ ile taltif edilirken, Kavala Muhacirin Komisyonu Reisi Abdurrahman Rahmi Efendi de muhacirlerin iskânı, mektep ve cami inşası gibi faaliyetlerdeki başarısından dolayı teşekkürle layık görülümüştü.⁷⁸ Dolayısıyla bu bölümdeki tespitlerden hareketle, okullardaki öğrencilerin temel ihtiyaçları olan kitap, harita vb. araç gereçlerin ve tabi ki asli unsur olan öğretmenin temin edilmesi yönünde çaba gösterildiğine ve bu faaliyetler sırasında gayret gösterenlerin de hükümet tarafından göz ardı edilmediğine tanık olmaktayız.

1.d. Mektep Ücreti, Burs, Elbise Masraflarının Karşlanması

İskân sırasında muhacir çocuklarının okul, öğretmen ve kırtasiye gibi ihtiyaçları karşılamaya çalışılırken, yaşanan sefalet nedeniyle bu çocukların; giyim-kuşam, mektep ücretinin karşılanması ve hatta mektepte okurken onlara maaş (günümüzde karşılığı olarak burs) tahsis edilmesi gibi yardımlar da yapılıyordu. Bu bağlamda Enderûn-ı Humayûn'da bulunan muhacir çocuklardan ikisinin Mekteb-i Sultanî'de eğitimleri sırasında, 5 senelik elbise masrafları olan 15 altın Hazine-i Hassa tarafından karşılanmıştı.⁷⁹ Sefalet içerisinde olan bu çocukların masraflarının hazineden ödendiği vakaların yanı sıra okulların kendi bütçesinden karşılandığı durumlarda yaşanmıştı. Mesela Mecidiye muhacirlerinden Mekteb-i Sultanî öğrencisi Ali'nin elbise parası, mektebin ihtiyat akçesinden ödenmişti.⁸⁰

Eğitim-öğretim sürecinde okullarda fukara olduğu tespit edilen Mekteb-i Hukuk-u Şahane öğrencilerinden Girit muhacirlerinden Hasan Efendi ve 4

⁷⁴ BOA, DH.MKT, 2024/90, 4 CA 1310/24 Kasım 1892.

⁷⁵ BOA, DH.MKT, 127/28, 23 S 1311/5 Eylül 1893.

⁷⁶ BOA, DH. MKT,1823/14.1, 19 Ş 1318/29 Teşrinisani Kanunuevvel 1316/ 12 Aralık 1900.

⁷⁷BOA, MF.MKT,470/47.1, 19 L 1316/18 Şubat 1314/2 Mart 1899./ BOA, MF.MKT,470/47.2, 12 Haziran 1315/24 Haziran 1899./ BOA, MF.MKT,470/47.2, 4 C 1313/10 Teşrinisani 1311/22 Kasım 1895./ BOA, MF.MKT, 470/47.3, 4 C 1317/ 28 Eylül 1315/10 Ekim 1899.

⁷⁸ BOA, DH.MKT, 253/34.1, 26 Z 1311/18 Haziran 1310/30 Haziran 1894.

⁷⁹ BOA, MF. MKT, 72/3, 13 M 1299/23 Teşrinisani 1297/5 Aralık 1881.

⁸⁰ BOA, MF. MKT, 50/142, 7 Ş 1294/5 Ağustos 1293/17 Ağustos 1877.

arkadaşına ihtiyaçlarını karşılamaları babında 300 kuruş maaş bağlanmıştı. Günümüzün bursu niteliğindeki bu parayla öğrencilerin günlük yaşelerini temin ettikleri muhtemeldir. İhtiyaçların karşılanması amacıyla öğrencilere burs verilmesinin yanı sıra zaman zaman farklı türden ihtiyaçlarının temin edildiği vakalarda gündeme gelmişti. Bu türden bir olay Rusçuk muhaciri Mustafa'nın başına gelmişti. Mekteb-i Fünûn-u Tıbbiye-i Şahane öğrencisi olan Mustafa, okulundan mezun olma aşamasındayken diploma harcı olan 5 lirayı ödeyemediği için diplomasını alamamıştı. Bunun üzerine Umum-u Mekâtib-i Askeriye ve Dahiliye Nezaretleri'ne yazdığı arzualinde, bu borcunun affedilmesini talep etmişti. Talebinin Sadaret Mülkiye Muhasebe Memurluğu'na iletilmesinden sonra yürürlükte olan kanunnamelerde bunun gibi istisna bir muameleye şamil olacak ve bu tür fukara hali olanlara ait harcın affına dair kanun olmadığı anlaşıldığından *"emr-i sâme-i sadaret azâmiyelerinin infazı ve davet-i Hayriye cenâb-ı padişahînin isticlabı zımında mekteb-i mezbûr nazırı paşa ile bazı zevât taraflarından olunan iane ile mezkur 500 kuruş harc sandığına teslim olunarak mumaileyhin"* diplomasının verildiği, cevaben yazılan tezkire ile tebliğ edilmişti.⁸¹

Ücretlerin ödenmesi hususunda zaman zaman aksamalar yaşanmaktaydı. Mesela, Mekteb-i Sultanî'den Tuna Vilayeti'ne yazılan bir telgrafta, ücretleri Tuna Vilayeti Muhacirin Komisyonu tarafından ödemek üzere tam ücretle Mekteb-i Sultanî'ye kayıt edilmiş olan Çerkes muhacirlerden Şahin, Mahir, Tahir ve Rıza'nın ücretlerinin gönderilmediği dile getirilmişti. Söz konusu olan ücretin 360 lira olduğu ve ücretleri verilmeyen çocukların mektepten ihraç edileceği ve ödemelerinin Hükümet vasıtasıyla tahsil ettirilmesi alınmış bir karar olduğundan bunun yerine getirilmesi mektep müdürlüğü tarafından bir tezkire ile bildirilmişti. Çünkü bu gibi öğrencilerin ücretleri; mektebin bazı masraflarına karşılık tutulup, bununda vaktinde tahsil olunmamasının okulun mali hesabını sekteye uğratacağı dile getiriliyordu. Bundan dolayı öğrencilerin borçları olan meblağın komisyon tarafından acilen gönderilmesi talep edilmişti.⁸² Bu konuya dair 9 Recep 1290/2 Eylül 1873 tarihli tahrirata cevaben yazılan tezkirede ücretlerin gönderileceği belirtilmişti.⁸³ Bölümde zikredilen gelişmeler, Hükümetin ilgili dönemde hem savaş şartları hem de göç

⁸¹BOA, BEO, 134/10035, 6 C 1310/26 Aralık 1892./ BOA, BEO, 10035/2, 2 C 1310/10 Kanunuevvel 1308/22 Aralık 1892./ BOA, BEO,107/7985, 25 B 1310/31 Kanunusani 1308/12 Şubat 1893.

⁸²BOA, MF. MKT, 36/144, 29 R 1293/12 Mayıs 1292/24 Mayıs 1876.

⁸³BOA, MF. MKT, 14/125.1, 11 L 1290/20 Teşrinisani 1289/2 Aralık 1873./BOA, MF. MKT, 14/125.2, 11 L 1290/20 Teşrinisani 1289/2 Aralık 1873./ BOA, MF.MKT, 14/125.3, 11 L 1290/20 Teşrinisani 1289/2 Aralık 1873.

hadisesinin getirdiği ekonomik zorluklara rağmen öğrencilerin maddi ihtiyaçlarını giderme noktasında büyük bir çaba göstermeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

1.e. Mekteplerin Barınak Olarak Kullanılması ve Yarattığı Sorunlar

Hükümet, göç hareketlerinin yoğunluğu nedeniyle kimi zaman mekânsal ihtiyaçların artışı söz konusu olduğunda hali hazırdaki okul vb. binaları, muhacirlerin ikametine tahsis etmek zorunda kalmıştı. Bu gibi durumlarda ise ilgili bölgedeki yerel halkın çocuklarının eğitim-öğretim faaliyetleri sekteye uğrayabiliyordu. Örneğin, Muhacirin Komisyonu'na yazılan telgrafta, Eyüp, Altay ve Atpazarı İnâs Rüştiyeleri ve Zeyrek Kapudan İbrahim Paşa Zükûr Rüştiyeleriyle diğer bazı mekteplere muhacirlerin yerleştirilmesi ve buralarda bulunan muhacirlerin tahliye edilmesi istenmişse de bunların henüz tahliye edilmemesi, okulların tatil olmasına ve eğitimin aksamasına yol açmıştı. Dolayısıyla bunların bir an evvel tahliye edilmesinin uygun olacağı belirtilmişti.⁸⁴ Bu örnekten hareketle Kemeraltı civarındaki Vefa'daki İnâs Mektebi'nde bulunan sekiz muhacir,⁸⁵ Babıâli civarındaki Yusuf Efendi Mektebi'ndeki 15 muhacir⁸⁶ ve Zeyrek Mekteb-i Rüştiyesi'nde bulunan 5-10 kişilik muhacirlerin tahliyeleri yapılmıştı. Aynı şekilde Rumeli'den İstanbul'a gelen muhacirlerin iskânı amacıyla İstanbul ve Bilâd-ı selâse'de bulunan rüştiye mektepleri ve sıbyan mekteplerine de muhacir konulmuştu.⁸⁷Bunların mahallerine dönmelerine kadar erkek ve kız öğrencilerin tahsilden mahrum kalmamaları için münasip camiler veya mahaller bulundukça ve mektepler boşaldıkça öğrencilerin toplanarak eğitime devam edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu esnada Dolmabahçe'de bulunan caminin valide dairesinin elverişli olduğu haber verildiğinden, tahliyeler oluncaya değin öğrencilerin bazılarının bu dairede eğitim görmelerinin uygun olduğu belirtilmişti.⁸⁸Ayrıca Şehremaneti'ne gönderilen telgrafta, İstanbul ve Bilâd-ı selâse'de bulunan erkek ve kız rüştiye mekteplerine muhacirlerin iskânı ve bunların diğer mahallere naklinin daha yapılmamış olması nedeniyle mekteplerin yalnız bir ay tatil edilmesi kararlaştırılmışken, okulların 4-5 ay geçmiş olmasına rağmen tahliye edilmemiş

⁸⁴ BOA, MF. MKT, 62/54, 19 CA 1296/11 Mayıs 1879.

⁸⁵ BOA, MF.MKT, 63/80, 18 B 1296/26 Haziran 1295/8 Temmuz 1879

⁸⁶ BOA, MF.MKT,55/125, 26 R 1295/17 Nisan 1294/29 Nisan 1878

⁸⁷ BOA, MF.MKT, 63/7, 9 B 1296/17 Haziran 1295/29 Haziran 1879.

⁸⁸ BOA, MF. MKT,53/101, 13 S 1295/ 4 Şubat 1293/16 Şubat 1878.

olmalarının eğitim faaliyetini engellediği için muhacirlerin bir an önce münasip yerlere nakledilmeleri istenmişti.⁸⁹

Muhacirlerin mekteplere yerleştirilmesi sırasında sıbyan mekteplerinde kız ve erkek öğrencilerin aynı sınıflara konulmak mecburiyetinde kalınması ilgili dönemde problem yaratmıştı. Hatta bu sorun dönemin gazetelerine de yansımış olup sıbyan mekteplerinde bulunan erkek ve kız çocuklarının ayrılması gerektiği hususunda bir uyarı neşredilmişti. Sorunun nedeni ise Maarif Nezareti tarafından ilgili dönemden 8-9 sene önce bu mekteplerde karışık talebe bulunmasının men edilmesi ve erkek ve kız öğrenciler için ayrı ayrı mektepler tahsis edilmiş olmasıydı. Daha sonra mekteplere muhacir iskân edilmiş olması ve bunların tahliyesinin bir müddet mümkün olmaması nedeniyle 3-4 mahalle ahalisinin çocukları zaruri olarak mektebe devam edememişlerdi. Söz konusu mektepler peyderpey tahliye ettirilerek, öğrenci sayısı istenilen miktara ulaşıncı muallimlere muhacirlerin iskân edilmesi yasağına uymaları hususunda uyarılar yapılmış ve merkez muallimleri vasıtasıyla talebeler ayrılmıştı. Ancak yine yasağı uymayan bazı muallimlerin karışık talebe kabul etmekte oldukları öğrenildiğinden bunlar tekrar uyarılmıştı. Buna rağmen yine de bu fiile devam edenlere şiddetli cezalar uygulanacağı bildirilmişti.⁹⁰ Muhacirlerin mekteplere iskânı, civardaki ahalinin çocuklarının eğitim sürecini olumsuz etkilediği gibi binaların da fiziki yapılarının zarar görmesine yol açıyordu. Örneğin, Akarçeşme'de Silahtar Ağa Mektebi'nde bir buçuk sene müddetince muhacir iskân edilmesi binanın gittikçe harap olmasına yol açmış ve eğitime devam edecek olan öğrencilerin de mağdur olmasına neden olmuştu.⁹¹ Yine başka bir vakada, Hamidiye Mektebi öğrencileri, muhacir iskânından dolayı muhtemelen bir onarım söz konusu olduğundan geçici olarak Eski Ali Paşa Mektebi'ne gönderilmişlerdi. Ancak mektebin kapılarının çatlak olması nedeniyle Hamidiye Mektebi öğrencileri, bu kez İbrahim Paşa Mektebi'ne nakledilmek zorunda kalmışlardı.⁹²

Mekteplerin muhacirlerin ikametgâhı haline gelmesinin, yukarıdaki olaylara ilaveten farklı türde sorunlara yol açtığı da oluyordu. Evkâf-ı Humayûn Nezareti'ne bağlı bazı mekteplerin belirlenmiş olan vakıf gelirleri; yapılan

⁸⁹BOA, MF. MKT, 56/47, 9 C 1295/29 Mayıs 1294/10 Haziran 1878./ BOA, MF.MKT, 56/85, 18 CA 1295/8 Mayıs 1294/20 Mayıs 1878.

⁹⁰ BOA, MF. MKT, 65/44, 23 Haziran 1296/5 Temmuz 1880.

⁹¹ BOA, MF. MKT, 62/146, 30 CA 1296/10 Mayıs 1295/22 Mayıs 1879.

⁹² BOA, MF.MKT, 62/75.1, 19 CA 1296/ 11 Mayıs 1879/ BOA, MF.MKT, 62/75.2, 19 CA 1296/29 Nisan 1295/ 11 Mayıs 1879.

yazışmalar üzerine bu okullara iskân ettirilen muhacirine verildiğinden, bu süreçte mektebin asli öğrencileri bu haklarından mahrum kalmışlardı. Mesela Hamidiye Mektebi öğrencileri, mektep tahliye edildikten sonra derslerine başlamış ve bu mektebe mahsus olan fodula, tekrar bu öğrencilere verilmeye başlanmıştı.⁹³ Yine aynı sorunla yüz yüze kalan Mihrişah Mektebi öğrencileri de muhacirlerin buradan tahliye edilmesiyle, Evkâf Nezareti'nden kendilerine mahsus olan 20 çift fodulayı tekrar alarak ders başı yapmışlardı.⁹⁴

Bir başka sorun da salgın hastalıklardı. Şehremaneti'ne yazılan tezkirede, Sultan Mahmut türbesi civarında bulunan ve bir süredir muhacirler için hastane olarak kullanılan Valide Mektebi'nin tatil edilmesi sürecinde bu mahalde tifüs hastalığının ortaya çıkması, içinde ve karşısında bulunan mektep öğrencilerinin ve Nezaret-i Aceze Dairesinde bulunanların salgın tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştı. Dolayısıyla mektebin bir an önce tahliye edilmesi istenmişti.⁹⁵

Üsküp dahilinde ise bulunan rüştiye mektebinin bir müddet hastane olarak kullanılması nedeniyle İnadiye Mahallesi'nde bulunan Bursa Alaybeyi Ahmet Bey'in evi çeyrek akçe (400 kuruş) aylıkla kira karşılığında öğrencilere tahsis edilmiş ve buranın kira bedeli maarif veznesinden verilmişti. Ancak sıbyan ve rüştiye mekteplerinin tahliye edilip, içine muhacirlerin iskân ettirildiği esnada bu ev dahi tahliye edilerek, muhacir iskânı için Miftah Komisyonu'na verilmişti. Bu eve muhacir iskân ettirildikten sonra evin kirasının hangi mahalden ödeneceğine dair Maarif Muhasebesi tarafından bir tezkire düzenlenerek, Maarif Meclisi'ne havale edilmişti. Bunun üzerine zikrolunan evin kiralanmasında yapılan mukavele gereğince nezaretin, istediği zaman bu evi bırakabileceği belirtilmişti. Söz konusu olan evin, 1878/1293 senesi Şubatı başlangıcından itibaren bırakılacağı nezarete tebliğ edilerek, karar gereğince ev sahibine bilgi verilmesi istenmişti.⁹⁶ Bu gelişmeden de görüldüğü üzere ilgili dönemde hükümetin, muhacir iskânı sırasında zorda kaldığı vakit kamu binaları dışında şahıs mallarını da kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca burada ilgili şahıslara kira verilerek, şahısların ekonomik zarara uğramalarının önlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

⁹³ BOA, MF. MKT, 56/59.1, 11 CA 1295/1 Mayıs 1294/13 Mayıs 1878.

⁹⁴ BOA, MF. MKT, 55/54, 14 R 1295/17 Nisan 1878.

⁹⁵ BOA, MF. MKT, 56/79, 16 CA 1295/ 6 Mayıs 1294/18 Mayıs 1295/1 Mayıs 1294/13 Mayıs 1878.

⁹⁶ BOA, MF. MKT, 55/54, 14 R 1295/17 Nisan 1878.

⁹⁵ BOA, MF. MKT, 56/79, 16 CA 1295/ 6 Mayıs 1294/18 Mayıs 1878.

⁹⁶ BOA, MF. MKT, 53/13, 20 S 1295/ 11 Şubat 1293/20 Şubat 1878.

Muhacirlerin kendilerine yapılan yardımları suiistimale varacak şekilde abarttığı gelişmeler de yaşanıyordu. Mesela, muhacir komisyonu azasından Şeyh Süleyman Efendi'ye yazılan tezkirede, birkaç nüfustan ibaret olan bir muhacir ailenin reisinin, ikamet etmeye başladıkları Köprülü Sıbyan Mektebi'nin altındaki dükkânı kiralayıp bakkallık etmeye başladığı ve ailenin burada kalıcı olacakmış gibi hareket ettiği tespit edilmişti. Bundan dolayı ailenin mektebi zapt etmelerine izin verilmemesi istenmiş ve maarif tarafından mektebe ihtiyaç duyulduğu belirtilerek mektebin tahliyesine karar verilmişti.⁹⁷ Buradan hareketle tespit edilen bu vakalar, Devletin ekonomik sıkıntılar nedeniyle göç yoğunluğu karşısında mekânsal ihtiyaçları karşılamada önemli derecede zorluklar yaşadığını ve zorunlu olarak da mevcut okul vb. binaları kullanmasının eğitime ilgili ciddi sıkıntılar yaşandığını göstermiştir.

1.f. Öksüz ve Yetimlere Yönelik Eğitim, Sağlık Hizmetleri ve Ödeneklerinin Temini

Muhacir yetim ve öksüzlerinin eğitimi konusu da hükümetin meşgul olduğu önemli konular arasında yer almıştı. Gerçi genel anlamda yetim çocukların eğitimi meselesi, II. Mahmut (1808-1839) ve Abdülmecit (1839-1861) dönemlerinden itibaren üzerinde durulan konular arasındaydı.⁹⁸ Fakat bu konuda kapsamlı ve kalıcı çözümler üretecek çalışmaları yapan ise Mithat Paşa'ydı. Paşa, sıkıntılı bir dönemde Niş'e vali olarak atandığı dönemde önemli çalışmalara başlamıştı.⁹⁹ Öncelikle eğitim-öğretimin ilk kademesi niteliğinde olan mahalle mekteplerinin açılmasını sağlarken, daha sonra da yetim çocuklarına en iyi şekilde bakılması ve çocukların eğitim almaları amacıyla 1863 yılında da Niş'te İslahhane'nin açılmasını sağlamıştı.¹⁰⁰ Bu İslahhane'de Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapılmadan bütün yetim çocuklara bakıldığı gibi dönem itibarıyla önemli bir sorun teşkil eden muhacirlerin yetim çocuklarına da hizmet verilmişti.¹⁰¹ Niş İslahhanesi'nden sonra Rusçuk, Sofya, İşkodra, Edirne, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum ve Diyarbakır'da da ıslahhaneler

⁹⁷ BAO, MF.MKT, 63/51,13 N 1296/19 Ağustos 1295/31 Ağustos 1879.

⁹⁸ Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S.1, 2007, ss.27-28.

⁹⁹ Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956. ss.315-414./M. Tayyib Gökbilgin, "Mithat Paşa", *İA*, C.8, MEB Yay., İstanbul, 1960, ss.270-282.

¹⁰⁰ Kılınç, a.g.e, s.37

¹⁰¹ "İslahhaneleri Nizamnamesi", s.278.

açılmıştı.¹⁰² Bu ıslahhanelerden biri olan Köstence merkezinde muhacirin dairesinde açılan ıslahhanede Tolcu, Dobruca ve Köstence civarındaki muhacir yetimlerine hizmet verilmişti.¹⁰³

Yetim ve yardıma muhtaç çocukların eğitimi amacıyla açılan bir başka kurum ise Darüşşafaka idi. 1873 yılında açılan Darüşşafaka Nizamnamesi'nin 6. maddesinde yer alan "Bu mektebe kabul olunacak etfalın yetim ve bî-kes olduklarını veyahud ebeveyninin fakir ve bî-vâye bulduklarını musaddak mahallesi imam ve muhtârânıyla ol mahallenin en mu'teberlerinden lâakall iki zâtın mührüyle..." şeklindeki ibare doğrultusunda muhacir yetim ve öksüz çocuklarının da bu okula kayıtları yapılmaktaydı.¹⁰⁴

Muhacir yetimlerine yönelik eğitim-öğretim hizmetleri bağlamında kurumsal yapılanmaya önemli ölçüde bir çaba gösterilmekteydi. Bu bağlamda muhacir yetimlerin eğitim ve öğretimlerinin sağlanması amacıyla Maarif Nezareti'nin nezareti altında yaklaşık 100 kadar muhacire yetecek şekilde leylî ve nehârî olarak mektepler inşa etme ihtiyacı hasıl olmuştu. Dolayısıyla İstanbul'da Fatih, Üsküdar ve Topkapı gibi mevkiilerde münasip yerlere mektep inşası gündeme gelirken, bazı vilayetlere de bu faaliyetin yerine getirilmesi yönünde emirnameler gönderilmişti. Ayrıca bu hususta servet ve hayır sahiplerinin de teşvik edilmesi istenmişti. Böylece muhacir yetimlerin, inşa edilecek mekteplerde tahsillerini tamamlayıp imtihan ile diploma alıp taşralarda bulunan muhacir mekteplerinde muallim tayin edilmek suretiyle meslek sahibi olmaları hedeflenmişti.¹⁰⁵ Bunun yanı sıra meslekî ve diğer okullarda eğitim almalarını sağlama yönünde girişimlerde bulunulmuştu. Örneğin, Seraskerliğe gönderilen tezkirede, muhacirler içerisindeki öksüzlerden ve çeşitli ailelerden sekiz çocuğun emsal üzere mekteb-i idadiye ile sanayi alayına kabul edilmeleri hakkındaki talepleri dikkate alınarak, muhacirin idaresinden verilen takrir ve Meclis-i Valâ'nın tebliği üzerine kayıtlarının yapılması sağlanmıştı.¹⁰⁶ Bu bağlamda yine takribi 1292/1875-76 yılına ait bir belgede muhacir öksüz ve yetim kız çocuklarının eğitim ve öğretimi hususunda alınması gereken tedbirler bağlamında muhtemelen bir yönetmelik yayınlandığı

¹⁰²Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara, 1991, ss.263, 270, 217, 291./Akyüz, a.g.e, s.193.

¹⁰³ Yazıcı, a.g.m, s.38.

¹⁰⁴*Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Yayına haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No:134, İstanbul, 2014, ss.134-137.

¹⁰⁵ BOA, MF. MKT, 9/62, 5 M 1290/21 Şubat 1288/ 5 Mart 1873.

¹⁰⁶ BOA, MVL, 882/81.1, 12 Ş 1284/ 9 Aralık 1867.

anlaşılmaktadır. 14 maddelik bu yönetmelikte; kız çocukları için bir mektep kurulması gerektiği, bu mektepte bir hastanenin yer alması ve çocukların sağlık durumunun kontrol edilmesi, farklı yaş gruplarına göre sınıfların oluşturulması ve sair konular yer almıştı.¹⁰⁷

Hükümet, muhacir yetim ve öksüzlerine yönelik sosyal politikayı ciddi ölçüde uygulamaktaydı. Mesela, Yeni Cami havalisinde ve Beyoğlu taraflarında kaldırımlar üzerinde başıboş dolaşan kimsesiz muhacir çocukları toplattırılarak, askeri ve mülkiye sanayi mekteplerine konulmaları suretiyle eğitim almaları sağlanmıştı. Ayrıca bunların içinde çocukluk yaşını geçmiş olup mekteplere alınamayacak olanların ise başka şekilde iskân ve iaşelerinin temin edilmesi yoluna gidilmişti.¹⁰⁸ Buna ilaveten İngilizler tarafından kurulmuş olan Sermaye-i Şefkat-i Osmaniye adlı iane cemiyetinin ihtiyaçlarını karşıladığı 50 kadar yetim çocuğa muhacirler için tedarik edilen mahalde muhacirin idaresi nezaretinde bakılmaya başlanmış ve eğitim ve öğretim hizmetine yönelik de muallim tayin edilmişti.¹⁰⁹ Trabzon'da ise kalabalık bir grup şeklinde iskân ettirilmiş olan kimsesiz muhacir çocuklardan bazıları evlatlık alınmıştı. Diğerlerinin de bir evin kiralanması ile barınmaları ve bakımları sağlanmıştı. Bu çocukların eğitim-öğretim görmeleri amacıyla da askeri, sanayi ve zaptiye mekteplerine kayıtları yapılmış ve her türlü masrafları ise devlet tarafından karşılanmıştı.¹¹⁰

Balya ve Manyas Nahiyeleri'nde ise iskân ettirilen Çerkes muhacirler adına imam ve muhtarlar, çocuklarının eğitim-öğretimi için yeterli mektep bulunmadığından beş yüze yakın çocuğun eğitimden mahrum kalmakta olduğunu ve bunların askeri mekteplere kayıt ve kabullerini istirham etmişlerdi. Buna dair arzuhallerini Karesi Vilayeti'ne iletmışlerdir. Karesi Vilayeti'nden bu hususa dair 22 Şaban 1303/26 Mayıs 1886 tarihli tahrirat Seraskeri'ye tebliğ edilmişti. Buna karşılık Seraskeri'den gönderilen ilamda, Mekâtib-i İdadî-i Askeriye'ye kabul edilecek çocukların Mekâtib-i Rüştîye-i Askeriye'de tahsillerini tamamlamış olması veya dışarıda o nitelikteki dersi görmüş olması şartının olduğu ifade edilmişti. Bunların zikrolunan nahiyelerde Mekâtib-i İbtidaiye ile Mülkiye Rüştîyelerine yerleştirilmesi istenmişti. Eğer bu tür mektepler yoksa bunların tesisinin gerekli olduğu ilgili yazışmalar neticesinde

¹⁰⁷ BOA, Y.PRK. AZJ, 3/38.1, belgede takribi tarih 1292/1875-76 olarak kaydedilmiştir.

¹⁰⁸ BOA, İ.DH, 841/67590, 21 M 1299/ 1 Kanunuevvel 1297/13 Aralık 1881.

¹⁰⁹ BOA, Y.A.RES,1/50.1, 24 L 1295/21 Ekim 1878./ BOA, Y.A.RES, 1/50.2, 17 L 1295/2 Teşrinievvel 1294/14 Ekim 1878.

¹¹⁰ BOA, A.İMKT.MHM, 300/9.1, 5 Z 1280/12 Mayıs 1864./ BOA, A.İMKT.MHM, 300/9.3, 5 Z 1280/12 Mayıs 1864.

karara bağlanınca nahiyelerde ibtidaî mekteplerinin tesis ve inşası gündeme gelmişti. Buna ilaveten binaların yapımına vilayet tarafından yardım edilmesi hususu da bir tahrirat ile belirtilmişti.¹¹¹ Dolayısıyla bu şekilde kalabalık gruplar halinde olan muhacirlerin öksüz ve yetim çocuklarının gerek bakım gerekse eğitim ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan bu faaliyetler sonucunda çocukların sağlıklı bir ortamda sosyal, psikolojik, ahlaki ve kültürel yönden iyi bir şekilde yetiştirilmesi sağlanmaktaydı.

Kimsesiz muhacir çocukları içerisinde yer alıp da içinde buldukları durumu bireysel olarak izah edip sorunlarına çözüm bekleyen çocuklar da vardı. Bu bağlamda Bosnalı Muhacir Hüseyin bin Abdi, Babîâlî'ye sunduğu arzuhalinde, İstanbul'a geldiğinde burada kendisine bakacak kimsesi ve barınacak yeri olmadığını, tahsil masraflarını karşılayamayacak derecede yoksul olduğunu dile getirmişti. Bundan dolayı sanayi mektebinin yatılı sınıfına kayıt ve kabulü hususunda yardım talebinde bulunmuştu. Muhacir Abdî'nin bu talebi Muhacir Komisyonu'na bir telgrafla bildirilerek bu hususta gereğinin yapılması istenmişti.¹¹²Bu minvalde Adapazarı Kazası'na tabi Soğuksu Nahiyesi'nde iskân olunan Çerkes muhacirlerden Aziz'in tahsilini tamamlamak üzere leylî ve meccanî olarak bir mektebe kayıt ve kabulü hususunda yardım talebi,¹¹³ Ahıska göçmenlerinden Abdülhamit ve Saib'in, Mekteb-i İdadî'ye kayıtlarının yapılması hususundaki talepleri yetkililer tarafından kabul görmüştü.¹¹⁴

Devletin, okullarda öğrenci iken sefaletle duçar olan çocukların meccanî ve leylî bölümlerine nakillerinde de kolaylık gösteriyor ve çocukların maddi problemlerini çözmeye çalışıyordu. Ancak zaman zaman sıkıntılar da yaşanıyordu. Bu bağlamda Pazarcık muhacirlerinden Süleyman Sadaret'e gönderdiği arzuhalinde, elân Soğukçeşme Mekteb-i Rüştîyesi'nde okuduğunu, ancak anne ve babasının vefatı nedeniyle sefalet içerisine düştüğünü ve bundan dolayı kendisine maaş bağlanmasını istemişti. Süleyman'ın bu talebi Şehremanetî'ne iletilmiş fakat buradan gelen cevapta bu tür maaş ödenmesi hususuna dair emanet muvazenesinde bir karşılık olmadığı belirtilmişti. Bundan dolayı muhacir çocuğun Darüşşafaka'ya kaydının daha uygun olacağı

¹¹¹ BOA. MF.MKT, 94/81. 29 L 1304/21 Temmuz 1887.

¹¹² BOA, DH. MKT, 1859/95, 11 M 1309/26 Temmuz 1307/ 7 Ağustos 1891.

¹¹³ BOA, MF. MKT, 525/65, 30 Ağustos 1316/12 Eylül 1900.

¹¹⁴BOA, A.MKT. NZD, 120/72, 11 M 1271/ 5 Ekim 1854./ BOA, A. MKT. NZD, 120/72, 18 S 1271/4 Kasım 1854.

ifade edilmişti.¹¹⁵ Bir başka ihtiyaç sahibi olan Batum muhaciri İsmail Fevzi Efendi, anne ve babasının ölümü üzerine sefalet içerisine düştüğünü beyan ederek okuduğu Mekteb-i Sultanî'de vermekle yükümlü olduğu ücretin ancak üçte birini verebileceğini dile getirmişti. Mekteb-i Sultanî Müdüriyeti'nden cevaben gelen yazıda emsal üzere kendisinin de okula üçte bir ücretle alınabileceği belirtilmişti.¹¹⁶ Kafkasya muhaciri Govimze ise Burs Mekteb-i İdadî öğrencisi olduğunu, öksüz ve yetim ve sefalet halinde olması nedeniyle leylî sınıfına nakledilinceye kadar padişah sadakası bağlamında maişetinin temin edilmesini istirham etmişti. Belediye Dairesi'nden Hüdavendigâr Vilayeti'ne yazılan telgrafta ise kendisine 30 kuruş maaş verileceği belirtilmişti.¹¹⁷

Bir başka sorun ise Dulhane'de annesiyle birlikte kalıpta öğretim yaşı gelen çocukların durumuydu. Bu bağlamda Dulhane'de ikamet etmekte olan muhacir dul kadınların öğretim görmesi gereken çocuklarına hükümet gereken yardımı yapmaya çalışıyordu. Nitekim Muhacirin Komisyonu Riyaseti ve Darüşşafaka Müdüriyeti'ne yazılan bir tezkirede, Filibe sakinlerinden olup sefalet içerisinde olan Zahide Molla Hatun, çocuğu 13 yaşındaki Hafız Nuri Efendi ile birlikte Bulgaristan Komiserliği'ne ve Hariciye Nezaretî'ne bir arzuhal göndererek kendisinin Dulhane'ye, çocuğunun ise münasip bir mektebe kaydedilmesini talep etmişti. Darüşşafaka Müdüriyeti ve Muhacir Komisyonu ise hatun ve oğlunun kaydının yapılmasını sağlamıştı.¹¹⁸ Yine İstanbul'a iskân ettirilmiş öksüz ve yetim olan Mehmet Rıza'nın Darüşşafaka'ya kayıt talebi olmuş fakat okulun kayıt zamanı olmadığından bu kayıt tehir edilmişti. Muhacir Komisyonu, okulun kayıt zamanına kadar çocuğun meydanda kalmaması için Eytamhane'de kalmasına ve daha sonra kayıt zamanında kaydedilmesi için Eytamhane ve Darüşşafaka Müdüriyetlerini bilgilendirmişti.¹¹⁹

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan kimsesiz çocukların bir kısmının ücretlerinin Şehremaneti tarafından ödenerek eğitim ve öğretim görmeleri amacıyla Darüşşafaka'ya kaydedilmekteydiler.¹²⁰ Hatta Darüşşafaka'ya 1878-1879 öğretim yılında muhacir çocuklarının haricinde talebe alınmamıştı. Bununla birlikte okulun kontenjanının dolması neticesinde açıkta kalan muhacir çocuklarının hali vakti yerinde olan aileler tarafından evlatlık alınarak

¹¹⁵ BOA, DH. MKT,1766/45.1, 16 S 1306/ 10 Teşrinievvel 1304/22 Ekim 1888.

¹¹⁶ BOA, MF.MKT, 66/115, 24 R 1298/ 14 Mart 1297/26 Mart 1881./ BOA, MF. MKT, 66/67, 15 CA 1297/19 Ekim 1880.

¹¹⁷ BOA, BEO, 73/5454, 27 S 1310/ 8 Eylül 1308/20 Eylül 1892.

¹¹⁸ BOA, DH. MKT,1860/105.1,14 M 1309/20 Ağustos 1891.

¹¹⁹ BOA, DH. MKT,1946/105, 13 L 1309/29 Nisan 1308/11 Mayıs 1892.

¹²⁰ İPEK, a.g.e, s.322.

yetiştirilmesi yönünde karar alınarak bu konu hakkında gazeteye ilan verilmişti.¹²¹ Eytamhane'deki çocuklar da zanaat öğrenmeleri amacıyla zanaatkârların yanına çırak olarak veriliyorlardı ve ayrıca bunların iyi bir şekilde yetiştirilmelerinin sağlanması amacıyla esnaf kethüdalarına talimatlar veriliyordu.¹²²

Muhacirlere yönelik yapılan eğitim, sağlık vb. hizmetler bağlamında özellikle İstanbul'un kurumsal açıdan yeterli düzeyde olduğu bahsi geçen vakalardan anlaşıldığı gibi ayrıca Meclis-i Vükelâ'dan, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Muharrem 1304/27 Ekim 1886 tarihli ve 1086 numaralı bir tezkirede de bu durum açıkça beyan edilmekteydi. Tezkirede, İstanbul'da pek çok mektep ve hastane bulunduğundan dolayı muhacirlerin tedavisi ve bunların çocuklarının terbiye ve talimi için ayrıca mektep ve hastanelere gerek görülmediği belirtilmekteydi. Ayrıca Dulhane'de bulunanların çoğunluğu hasta olduğu için bunların hizmetçilikte kullanılmaması, hastaların ise Nisa ve Gureba Hastaneleri'nde tedavi edilmesi istenmekteydi. Göç yoğunluğu nedeniyle Eytam-ı Muhacirin Mektebi'nde bulunan çocukların, sanayi alanında eğitilmeleri amacıyla Leylî-i Mekâtib-i Şahane'ye kabul edilmelerinin geçici olarak mümkün olamayacağı belirtilirken bunların, mevcut olan Sıbyan Sanayi Taburuna ilaveten yeniden inşa edilecek olan tabura kayıt edilmeleri talep edilmekteydi. Tezkireye ilaveten Muhacirin Komisyonu Riyaseti'nden gönderilmiş olan evrakta ise hastane, Dulhane, Eytamhane ve Eytam-ı Muhacirin Mektebi adlarıyla bilinen bazı kurumlara dair jurnallerde İstanbul'da pek çok sayıda mükemmel hastaneler ve mektepler bulunduğu belirtilmekteydi. Gerekteğinde ise Muhacirin Komisyonu İdaresi bünyesinde başka mektep ve hastane vesaire yapılabileceği de ifade ediliyordu. Ayrıca belirlenen masrafları aşmadığı sürece muhacir çocuklarının bu mekteplerde veya bahriye ve tophanede bulunan sanayi alayı ve mekteplerinde eğitim almalarında bir sakınca olmadığı dile getirilmekteydi. Bu hususların yer aldığı bu tezkirenin, Dahiliye Nezareti tarafından ilgili kurumlara gönderildiği de anlaşılmaktadır.¹²³Bununla birlikte Hükümetin, yetimlere yönelik eğitim hizmetlerini İstanbul ile sınırlı tutmayıp, Anadolu'da da faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır ki Diyarbakır'da muhacir yetim çocuklar için masrafları vilayet

¹²¹*Ceride-i Havadis*, 19 C 1295/14 Haziran 1878, Nr.3736.

¹²² İPEK, a.g.e, s.323.

¹²³BOA, A.)MKT. MHM, 492/57.1,19 C 1304/ 3 Mart 1303/15 Mart 1887./ BOA, A.)MKT. MHM,492/57.2, 28 M 1304/27 Ekim 1886.

tarafından karşılanan hususi bir mektep yapımı gündeme gelmişti.¹²⁴ Dolayısıyla hükümetin yetim çocuklara yönelik olarak sadece İstanbul'da değil Anadolu'nun her tarafında eğitim hizmeti vermeye çalıştığı görülürken, gerek Dulhane'deki yetimlerin gerekse diğer yetim ve öksüz çocukların eğitimlerinin aksamaması amacıyla büyük bir çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, 19.yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen Kırım Savaşı, 93 harbi ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı neticesinde kitlesel göçlere maruz kalmıştı. Göç hadisesinin başlangıcında Devlet, Şehremaneti gibi mevcut kurumları vasıtasıyla göçmenlerin iâşe, iskân vb. sorunlarını çözmeye çalışmıştı. Ancak göçmen sayısının artmasıyla birlikte mevcut kurumların ihtiyaca cevap verememesi nedeniyle kurumsal yapıyı geliştirme çabası hasıl olmuş ve İane-i Muhacirin Encümeni, Muhacirin Komisyonu vb. kurumlar teşkil edilerek, göçmenlerin sorunları daha düzenli bir şekilde yürütölmek istenmiştir.

Devletin, muhacirleri iskân politikası doğrultusunda göçmenlere yönelik yürötmeye çalıştığı faaliyetlerden bir diğeri de eğitime dair sorunlardı. Bu bağlamda öncelikli olarak göç vakasında muhacir çocuklarının eğitimden mahrum kalmamaları ve ileriye dönük olarak bir meslek edinmeleri açısından meslekî okullara kayıt edildikleri görölmüştür. Kaydedilen meslekî okullar içerisinde Tanzimat sürecinde açılmış olan Mekteb-i Sanayi, Baytar Mektebi, Askeri mektepler gibi okullar var olduğu tespit edilmiştir. Bu okullara kayıt sırasında yoksulluk, öksüz ve yetim olma gibi olumsuz koşullar nedeniyle kız ve erkek çocukların, özellikle Darüşşafaka başta olmak üzere mesleki okulların yatılı ve parasız bölümlerine kaydedildikleri görölmüştür.

Muhacir çocuklarının kayıt edildikleri bu tür meslekî okullara kayıt sırasında ise zaman zaman göç yoğunluğu ve yerel halkın çocuklarının da okullara kayıt meselesinden dolayı kontenjan doluluğu yaşanması nedeniyle kayıtlarının yapılamadığı ve gecikmeli yapıldığı tespit edilmiştir. Bu problemin yanı sıra muhacirlerin kendi aralarında bir diğeri muhacir gruba yapılan bir uygulamayı kendilerine de yapılmasını istemeleri ve ayrıca muhacirlerin çocuklarının iyi bir eğitim almalarını sağlamak için özellikle İstanbul'da okutma

¹²⁴ BOA, MF.MKT,84/80.1,17 Temmuz 1300/ 29 Temmuz 1884./ BOA, MF.MKT, 84/80.2, 8 L 1301/ 20 Temmuz 1300/1 Ağustos 1884./ BOA, MF.MKT,84/80.3, 12 ZA 1301/22 Ağustos 1300/3 Eylül 1884.

isteklerinin kayıtlar sırasında sorunlara yol açtığı tespit edilmiştir. Okullara kayıt sırasında kontenjan probleminin yanı sıra salgın hastalıklardan dolayı çocukların kayıtlarının tehir edildiği tespit edilmiştir.

Eğitim sürecindeki diğer bir sorunun muhacirler için yapılan okullarda oluşan öğretmen ihtiyaçlarının karşılamak ve çocukların kitap, harita vb. kırtasiye malzemelerini temin etmek olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda muhacirlerin iskân edildiği bölgelerde okullara liyakatli öğretmen seçiminin yanı sıra kimi zaman muhacirlerin kendi içerisinden ehliyetli olan kişilerin öğretmen olarak tayin edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca farklı bölgelerden kitap, risale, harita vb. araç-gereçlerin gönderildiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra fukara olan muhacir çocuklarını elbise vb. ihtiyaçlarının karşılandığı, onlara burs (maaş) bağlandığı görülmüştür. Zaman zaman yine maddi yetersizlikten dolayı okul ücretlerinin dahi devlet tarafından karşılandığına dair bilgilere ulaşılmıştır.

Muhacir çocuklarının eğitim meselesi bakımından diğer bir konunun muhacir yetim ve öksüzlerinin durumunun önemli bir yer işgal ettiği görülmüştür. Nitekim yine bu yetimlerin ve maddi yetersizlik içerisinde olanların muhacir çocuklarının özellikle okulların leylî ve meccanî bölümlerine kayıtlarının yapıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu yetimlerin bakımları için de Eytamhanelerde ve Dulhanelerde anneleriyle birlikte kalabildikleri ve her türlü ihtiyaçlarının karşılamaya çalışıldığına dair bilgiler edinilmiştir.

Eğitim sürecinde yaşanan diğer önemli bir problemin, okullara muhacirlerin yerleştirilmesi olduğu gözlenmiştir. Şöyle ki muhacirlerin okullara yerleştirilmesi iskân mahallerinde yerel halkın çocuklarının eğitimlerinin aksamasına yol açtığı gibi aynı zamanda okulların fiziki olarak yıpranmasına yol açtığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babıâli Evrak Odası

BEO:131/9755.1, 73/5454, 131/9755.2, 1080/80955,403/30197.1, 1008/75587.1, 1466/109903.1,1251/93766, 716/536991, 243/18186, 134/10035, 10035/2, 107/7985, 872/65341.1, 872/65341.2, 1118/83825.1, 1118/83825.2, 987/74020.1,987/74020.2, 987/74020.2, 1080/80955, 1466/109903.1, 1386/103894.1, 1346/100906.1, 1371/102795.1, 1299/973701.1, 1427/106984.1,1427/106984.2, 1008/75587.1, 1368/102577.1, 1368/102577.2, 1368/102577.3.

Dahiliye Mektubî Kalemî

DH.MKT:1755/17, 2152/126,1564/4.1, 2315/104, 1738/20.1, 1934/58.1, 1934/58, 1858/14,1864/59, 253/34.1, 1859/95, 1860/105.1,1946/105, 1766/45.1, 286/10, 1839/62.1, 2321/81, 1321/31, 1587/109.1, 2451/34.1,1367/69.1, 1828/69, 1949/69, 1943/89, 269/83.1, 269/83.2, 269/83.3, 269/83.4, 269/83.5, 269/83.6, 269/83.8, 296/83.9, 269/83.11, 269/83.2, 269/83.3, 2024/90, 127/28, 1823/14.1.

İrade Dahiliye

İ.DH: 1194/93425, 765/62366.1, 765/62366.2, 765/62366.3, 1194/93425, 912/72403.1, 841/67590.

İrade Meclis-i Valâ

İ.MVL:527/23655, 527/23655,527/23655.3, 527/23655.4, 527/23655, 527/23655.5.

İrade Şurâ-yı Devlet

İ.ŞD:1/2.1, 1/2.2,1/2.3.

Maarif Nezareti Mektubî

MF.MKT:68/83, 221/58, 68/33, 59/20, 153/137, 69/13, 84/80.1, 84/80.2, 84/80.3, 66/115, 66/67, 525/65, 22/133.1, 23/135.2, 23/135, 94/81, 68/83, 30/110, 371/241.1, 371/24.2, 371/24.3, 49/151, 22/88, 51/62.1, 20/70, 51/140, 63/54, 24/36, 56/38, 373/9.1, 7/70, 109/9, 181/66, 90/113, 153/110, 39/12, 7/70, 294/43, 242/42, 57/58, 57/57, 57/60, 14/143, 16/9, 14/143, 470/47.1, 470/47.2, 470/47.2, 470/47.3, 72/3, 50/142, 36/144, 14/125.1, 14/125.2, 14/125.3, 62/54, 63/80, 55/125, 63/7, 53/101, 56/47, 56/85, 65/44, 62/146, 62/75.1, 62/75.2, 56/59.1, 55/54, 56/79, 53/13, 63/51, 9/62.

Meclis-i Valâ

MVL:882/40.1,839/12.1, 839/12.2, 839/12.3, 839/12.4, 358/47.1, 358/47.2, 389/114.1, 389/114.2, 868/75.1, 878/88.1, 514/33.1, 520/138, 525/58.1, 389/114.2, 695/2, 882/81.1.

Sadâret Meclis Tezkire Rumeli Şarkî

A.} MTZ. RŞ: 1/19.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme

A.}MKT.MHM:432/13, 219/56, 218/84, 375/85.1, 403/92, 300/9.1, 300/9.3, 492/57.1, 492/57.2.

Sadâret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair

A.MKT. NZD:351/45.1, 354/58, 354/58.1, 289/35.1, 252/83.1, 393/30.1, 120/72, 120/72, 354/58.2.

Şura-yı Devlet

ŞD:206/47.1, 206/47.2.

Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal

Y.PRK. AZJ: 19/16.1, 19/16.2, 3/38.1.

Yıldız Resmi Maruzat

Y.A.RES: 1/50.1, 1/50.2.

2.Resmi Yayınlar

DÜSTÛR, "Vilayât Islahaneleri Nizamnamesi", Tertib 1, C.2, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1873, ss.277-295.

DÜSTÛR, "Mekteb-i Sanayi Nizamnamesi", Tertib 1, C.2, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289/1873, ss.258-276.

3.Gazete

Ceride-i Havadis, 19 Cemaziyelahir1295.

Araştırma Eserler

- ADIYEKE, Ayşe Nühket, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1994.
- AKKAYAN, Taylan, *Göç ve Değişme*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1979.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1989.
- ANDIÇ, Fuat, ANDIÇ, Süphan, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yay., İstanbul, 2002.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yay., Ankara, 1997.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Yayına haz. Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Yayın No:134, İstanbul, 2014.
- ATUF, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara, 1930.
- 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*, C.II, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 1985.
- ÇADIRCI, Musa, *TanzimatDöneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay., Ankara, 1991.
- DEMİRTAŞ Mehmet, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Surecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 16(41), 2009.
- DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul, 2001.
- EMGİLİ, Fahriye, *Yeniden Kurulan Hayatlar Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012.
- ERGİN Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri*, (1878-1908), KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon, 1996.
- Geleceğin Geçmiş, Kahramanlık Destanları*, Yayına haz. Ali Kaya, Halka Yay., İstanbul, 2007.
- Göç Terimleri Sözlüğü*, Uluslararası Göç Örgütü, Uluslararası Göç Hukuku, Cenevre, no:18, http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu, (Erişim Tarihi:25.08.2019).
- GÖKBİLGİN, M.Tayyib, "Mithat Paşa", *İA*, C.VIII, İstanbul, MEB Yay., İstanbul, 1960.
- HABİÇOĞLU, Bedri, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yay., İstanbul 1993.
- İNAL, Mahmut Kemal *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yay., Ankara, 1994.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Göç ve İskân Politikaları", *Osmanlı'da İskân ve Göç*, Edit. N. İpek ve M. Taştemir, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2013.

- KALE, Başak, "Zorunlu Göçün 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri", *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Göçler*, Edit. M. M. Erdoğan ve A. Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2015.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay., İstanbul, 2013.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2004.
- KASSAB, SawsanAgha, "II. Abdülhamid Döneminde, Osmanlı Vilayetleri'ne İskân Edilen Giritli Göçmenler", *Osmanlı*, C.4, Edit, Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- KESGİN Selman Salim, "Türk Kamu Yönetiminde Göçmen Çocuklara Yönelik Politikalar", *Göç Dergisi*, C.4, S1.Mayıs 2017.
- KILINÇ, Mustafa, *Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986)*, Pegem, Ankara, 2016.
- KIRIMLI, Hakan, "Kırım(Rus idaresi Dönemi)", *DİA*, C.25, Ankara, 2002.
- KOCACIK, Faruk, "Rumeli'den Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.
- _____, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, 1(1), 1980.
- KOLAŞINLI, Hayri, *Muhâcirlerin İzinde Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2004.
- McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yay., İstanbul, 1998.
- ÖZER, İnan, *Kentleşme, Kentleşme ve Kentleşme*, Ekim Kitabevi, Bursa, 2004.
- ÖZTAN Güven G., *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2015.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri, 1856-1876*, TTK Yay., Ankara, 1997.
- ŞÂDÎ, NecmüddinEyyub, "Eytâm İdaresi", *Türk Ansiklopedisi*, C.XVI, MEB Basımevi, Ankara, 1968.
- ŞAHİN, Cengiz, "Yurtdışı Göçün bireyin Psikolojik Sağlığı Üzerindeki Etkisine İlişkin Kuramsal Bir İnceleme", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 217/2, 2001.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.II, TTK Basımevi, Ankara, 1989.
- TUNA, Orhan, *Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitim*, Ay yıldız Matbaası, Ankara, 1973.
- Türkçe Sözlük*, TDK, C.I, Ankara, TTK Basımevi, 1998.
- TÜRKGELDİ Ali Fuat, *Mesâli-i Mühimme-i Siyasiyye*, Yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay., Ankara, 1987.
- UÇAROL, Rıfat, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi (1878-1881)", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara, 1964.

ÜLKÜSAL, Müstecib, *Dobruca, Dobruca ve Türkler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987.

ÜSTEL, Füsun, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İletişim Yay., İstanbul, 2014.

YAZICI, Nesimi, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD*, S.1, 2007.

